

تأثير ثقافة القائد في بناء الدولة: أتاتورك نموذجاً

Devlet İnşasında Lider Kültürünün Etkisi Atatürk Örneği

د / تسنيم محمد حرب

أستاذ مساعد بقسم اللغات الشرقية شعبية اللغة التركية

كلية الآداب والعلوم الإنسانية جامعة قناة السويس

Tasneemharb@yahoo.com

الملخص:

يدور البحث حول تغيير نظام الحكم والمجتمع من الدولة العثمانية الى دولة تركيا الجمهورية والذي حدث على يد مصطفى كمال أتاتورك ولم يكن هذا التغيير مفاجئاً فقد كانت محصلة ثقافته وأفكاره التي غير بها أيديولوجية الحكم في بلاده مع مجموعة من المثقفين العثمانيين مابين المدنيين والعسكريين وبالتالي تغيير المجتمع واقامة دولة تركية قومية توأكب التطور والغاء السلطنة العثمانية وإدانتها .

كلمات مفتاحية: المثقف العثماني _ مصطفى كمال أتاتورك _ الثقافة الغربية _ الدولة العثمانية _ تركيا

Devlet İnşasında Lider Kültürünün Etkisi Atatürk Örneği**Öz**

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemde, Osmanlı münevverinin kaynakları; Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif merkezli olmuştur. Ancak devletin güçsüz olduğu dönemde, münevverler bir çıkış yolu aramışlar ve bu yol, Osmanlı'nın modernleşmesine sebebiyet vermiştir. Çünkü bu yolu inşa eden münevverler, batı kaynaklı okumalar yapmış ve değişimin her safhasında batı düşüncesini referans almışlardır. Teknikteki ilerlemeyi örnek alma durumu, daha sonra kültürde kendini göstermiştir. Tanzimat Fermanı başta olmak üzere batı referanslı politikalar neticesinde, misyoner okullarından mezun olan sivil münevverler, elde ettikleri kültür birikimini, asker münevverlere de aşılamışlardır. Bu süreç, Genç Türkler'i (Jön Türkler) doğurmuş, ilerleyen süreçte aynı temelden gelen sivil ve asker münevverler İttihat ve Terakki'yi

kurmuşlardır. Rasyonalizm ve Pozitivizm merkezli batı düşüncesinden etkilenen münevverler, Jean-Jacques Rousseau, Kant, Descartes, Auguste Comte, Montesquieu, Max W. Beer, George Wells, Ernest Renan, Eugene Pittard, Reinhart Dozy, Gustave Le Bon ve René Verneü'den etkilenerek, öz kültürlerine ve İslâm'a aykırı bir devrim gerçekleştirmişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk de bu devrimi gerçekleştirenlerin başında gelen bir isim olmuştur. Mustafa Kemal, kurmuş olduğu yeni devletin ideolojisini, yine kendisinin kurmuş olduğu Cumhuriyet Halk Partisi aracılığıyla devletin resmî ideolojisi haline getirmiştir. Bu çalışmanın amacı, münevver kişinin toplumu ve devleti değiştirmedeki rolünün önemini açıklamaktır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme şeklinde yapılmıştır. Hayatının ilk yarısı Müslüman bir münevver, ikinci yarısı Avrupa kültürü ile gelişmiş bir münevver olan Mustafa Kemal Atatürk, bu araştırmanın konusudur. Osmanlı münevverinin öz kültürü olan İslâm kültüründen Avrupa kültürüne dönüşümündeki sürecini ve gelişimini incelemek yadsınamayacak kadar önemlidir. Bununla birlikte bu çalışma, öz kültür duygusunun önemini, öz olmayan kültürün etkisinin, mevcut yönetimle çatışacak derecede nasıl geliştiğini, kültür değişiminin rejim değişimine sebep olacak kadar tehlikeli olduğunu ve münevverlerin kültürü, istikrar halinde olursa, toplumun da istikrar halinde olacağını ve kültürün insanların oluşumu ile birlikte hareket halinde olduğunu açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Batı Kültürü, Öz Kültür, Osmanlı Devleti, Türkiye.

تأثير ثقافة القائد في بناء الدولة_ أتاتورك نموذجاً

الملخص

كانت المصادر الأساسية لفكر المثقف العثماني أثناء فترة الدولة العثمانية تتمثل في الشرع الإسلامي، إلا أنه بعد أن أخذت الدولة في الإنهيار، رأى هذا المثقف أن الحل الأمثل لاستعادة الدولة قوتها أن تتخذ التقدم الأوروبي نموذجاً، وكانت أوروبا في ذلك الوقت قد داهمتها الثورة الفرنسية بأفكارها ومفكراتها، و قد تجسدت أفكار أوروبا في الفكر القومي بديلاً عن الفكر الديني، وكذلك الأخذ بالعلمانية، وبهذا كتب مفكرو فرنسا أمثال فولتير ومونتيسكيو، جان جاك روسو، ديكارت، أوغست كونت، إرنست رينان، يوجين بيتارد، رينهارت دوزي ورينيه فيرنو فنقل المثقف العثماني أفكار هؤلاء من اللغة الفرنسية إلى اللغة التركية العثمانية فقرأها عامة المثقفين العثمانيين أمثال نامق كمال صاحب قصيدة الحرية المشهورة.

أثر هؤلاء الكتاب الفرنسيون ومن تابعهم من المفكرين العثمانيين نصح البناء على أسس فكر الغرب ومن تابع هذا الفكر بنوعيته الفرنسية والعثمانيين المتأثرين به في الساحة الفكرية العثمانية من مدنيين وعسكريين، مدنيين مثل جودت ونامق كمال، ومن العسكريين أبرزهم مصطفى كمال باشا فقد قرأ الفكر الفرنسي بنوعيه الإيماني والإلحادي وتأثر به كثيراً وأعجب بالعلمانية والقومية.

أخذ مصطفى كمال باشا المؤثرات الفكرية الغربية وتمثلها فكرياً تماماً حتى إذا ماجأت الحرب العالمية الأولى وانحارت الدولة العثمانية وظهرت تركيا الجديدة وبانيها مصطفى كمال فكان لا بد أن تكون مرتكز دولته الجديدة وأفكاره التي أخذها عن الفرنسيين والقوميين الأتراك وظهرت هذه المبادئ في دستور الدولة الجديدة ومن ثم سار تطور تركيا الجديدة على هذا النمط.

Devlet İnşasında Lider Kültürünün Etkisi Atatürk Örneği

Giriş

Münevver, bir kültürden gelen ve kendisi için bir kültür elde eden kişidir. Bu tarz münevver, sıradan bir münevverdir. Kendisi için bir kültür elde edip, toplumu ve devleti değiştirmeyi hedefleyen münevver ise aktif bir münevverdir. Bu münevver, bir sisteme, bir düşünceye veya belirli bir modele inanan topluluğunun çerçevesi içerisinde yer alır.¹ Bu araştırmada İslâm tarihinin belirli bir döneminde, bir Müslüman devlette münevver tipi tanımlanmıştır. Bu

devlet, Osmanlı Devleti'dir. Bu devlette bulunan Müslüman, *Müslüman devlet* oluşturmak için çalışma içerisinde olmayan bir Müslüman'dır. Çünkü devleti Müslüman bir devlettir. Bu münevverin, yapacağı tek şey içerisinde bulunduğu devletin dinî kültür pınarından nasibini almaktan ibarettir. Dolayısı ile kültürün en önemli bölümü olan devleti de korumaya yönlendirir. Nitekim o devletin prensiplerinden en önemlisi, dinî korumaktır.² Müslüman münevver ile Osmanlı Devleti arasında güçlü bir bağ vardır. Bu Müslüman; şair, yazar, tarihçi veya herhangi bir alanda uzman olmasa da durum aynıdır. Kişinin tüccar, asker, sultan, vezir veya idareci olması da durumu değiştirmez.³

Bu araştırmada, bu konularda olanlardan örnekler verilmiştir. Müslüman münevver kişinin, Osmanlı Devleti ile arasındaki bağ ancak kültürünün içeriği değiştiği zaman gevşemiştir. Osmanlı münevverinin kültürü, İslâm kültürü idi. Osmanlı Devleti de temelleri itibari ile Müslümandı. Bu sebeple münevver ile devlet arasındaki bağ kuvvetli idi. Münevver kişi, kendi öz kültüründen başka bir kültüre yönelip; yöneldiği kültür üzerine yetiştiği zaman artık kendi öz kültürü olmayan bir kültürün kavramlarına bakmaya, nesiller geçtikçe kendi öz kültürünün yerine bir başka kültürü ve kavramlarını benimsemeye başlamıştır. Böylece Müslüman münevver, kendi öz kültüründen Avrupa düşüncesi olan laik anlayışa uygun olarak din ile devleti birbirinden ayıran bir kültüre evrilmiştir. Osmanlı münevverlerinin akıllarına ve benliklerine bu fikir yerleşince tüm dünyayı Müslüman ve Müslüman olmayan olmak üzere ikiye ayıran bir vatan anlayışının yerine resmi bir dinî olmayan; toprağı yüz ölçümü ve nüfusu sınırlı ırka dayalı bir vatan

anlayışı almıştır. Belirgin bir kişilik geliştiren bu münevver tarihi değiştirmiştir. Tarihi değiştirme rolünü oynadığı sırada bir partiye veya siyasî bir oluşuma katılmış değildir. Aslında onun kendisi bir ön çalışmanın, bir partinin ve oluşumun sonucudur.⁴ Bu düşünür ve uygulayıcı tipi, İslâm ve Doğu kültürüne sahip vatanında, Avrupa kültürünü, kavramlarını ve hayatın her alanında laik anlayışı esas edinmiştir.⁵ Böylece vatanını, sınırlı bir Türkiye'ye dönüştürmüştür.⁶

Bu çalışmanın amacı, münevver kişinin toplumu, kavramları ve aynı zamanda devleti değiştirmedeki rolünün önemini açıklamaktır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme şeklinde yapılmıştır. Hayatının ilk yarısı Müslüman bir münevver, ikinci yarısı Avrupa kültürü ile gelişmiş bir münevver olan Mustafa Kemal Atatürk, bu araştırmanın konusudur. Osmanlı münevverinin öz kültürü olan İslâm kültüründen Avrupa kültürüne dönüşümündeki sürecini, gelişimini ve tasavvurunu incelemek yadsınamayacak kadar önemlidir. Bununla birlikte bu çalışma, öz kültür duygusunun önemini de göstermektedir. Aynı zamanda bu çalışma, öz olmayan kültürün etkisinin, mevcut yönetimle çatışacak derecede nasıl geliştiğini incelemektedir. Osmanlı münevverindeki bu gelişim ve değişim, ülkesinin bozulup değişmesinin belirgin bir göstergesi olmuştur.⁷ Bu araştırma, kültür değişiminin rejim değişimine sebep olacak kadar tehlikeli olduğunu da ifade etmektedir. Kaynak noktasında alanda otorite kabul edilen yazarların eserlerinden ve birincil kaynaklardan istifade edilmiştir. Bu çalışma aynı zamanda şunu da göstermektedir ki; Münevverlerin kültürü, istikrar halinde olursa, toplum da istikrar

halindedir ve kültür, insanların oluşumu ile birlikte hareket halinde olur.

1. Osmanlı Kültürünün Esasları

Devletin güçlü olduğu dönemlerde toplumu yönlendiren münevver kesimin kaynakları Kur'an-ı Kerim, Hadîs-i Şerîf, Kısâs-ı Enbiyâ ve Evliyâ, Tasavvuf, Firdevsî'nin Şehnâmesi, İslâm'ın İlim Nazariyesi, Yerel Unsurlar ve Faktörlerdir.⁸ Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemde eğitim müfredatı, münevverlerin kültürlerinin temelinde İslâm'ın olduğunu göstermektedir. Yetişen münevverin çekirdeği olan talebe, mektebe girişinden itibaren bir yetişkin münevver olarak mezun olup toplumda yerini alıncaya kadar çeşitli ilim dallarında muhtelif kitapları okumaktadır. Mektep kitapları talebenin dinî ve dünyevî bilgiler elde etmesini sağlamaktadır. Osmanlı medreselerindeki eğitimin hedefi *ilim* ve *ahlak* düzeninden faydalanmış ve eğitilmiş bir münevver oluşturmaktır.⁹ Kanunî Sultan Süleyman döneminde eğitim hayatını düzenlemeyi hedefleyen Osmanlı kanunlarından birisinin giriş kısmında şöyle bir ifade bulunmaktadır; *Bilesin ki âlemin ve Âdemoğlunun bir nizam içerisinde olmasının hedefi, yaratılmışların hayatının kitap hâline getirilmesinin sebebi ve devlet kurmanın gerekçesi, âlemlerin Rabbi olan Allah'tan bilgi elde etmek ve peygamberlerin ilimlerini ikmâl etmektir.*¹⁰ Bu metin, Osmanlı devlet adamlarının ilme bakışını ve eğitimin ilk hedefinin ilmin ve hikmetin izahı, fazilet, marifet, din ve Şeriat, insandaki kabiliyet ve Allah vergisi özelliklerini geliştirmek olduğunu açıklamaktadır.¹¹

Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde Osmanlı münevverinin ürünü olan fikir ve edebiyat çalışmaları hatta şairlerin divanları,

mutlaka bir Kur'an âyetine, bir hadise veya evliyadan birine işaret etmektedir. Bu dönemde edebiyat ürünleri, dinî-İslâmî çalışmalar olarak addedilmektedir. Bu durum, İslâm dinini yaymak ve en iyi şekilde dinin esaslarını insanlara açıklamak gayesine yöneliktir. Satır aralarında Kur'an'ın manası, Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatı ifade edilmektedir. Kur'an'ın manasını öğretmeye yönelik şiir dizeleri halinde Arapça sözlükler yapılmaktadır. Sûfilerin terimleri ve tabirleri; zikir, sır, kalb, tecelli, yakîn, nur ve diğer bütün kavramlar Kur'an-ı Kerim'den alınmaktadır. Bu itibarla denilebilir ki Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Osmanlı münevverinin özelliği İslâmiyet'i yaymaktır. Kayda değer bir diğer husus ise, her Osmanlı münevverinin mutlaka şu üç İslâmî dili biliyor olmasıdır; Türkçe, Arapça ve Farsça.¹² Osmanlı'nın güçlü döneminin Osmanlı münevveri örneğinden birisi Fâtih Sultan Mehmed'dir. Fâtih, hâlis Osmanlı kültürünü tam olarak almıştır. Özellikle İstanbul'un Fethi'nin Osmanlı kültürünün unsurları arasına ve çağının tekniğe bakışına daha önce keşfedilmemiş birçok katkılarda bulunduğu göz önüne alındığında bu tespit daha bariz bir şekilde kendini göstermektedir; Osmanlı'nın bu güçlü dönemi, Tanzimat'ı gerektiren zamanlara kadar devam etmektedir. Tarihin *Fâtih* olarak tanıdığı Sultan II. Mehmed, İslâm edebiyatına; Arap ve Fars edebiyatına hakimdi. Devletin güçlü olduğu dönemlerde yetişen şehzadeler gibi kendisi de sarayda özel dersler almıştır. Bu dersler o'nun İslâm kültürünü oluştururken, Avrupa'ya karşı çıkan bir Osmanlı askeri olarak da Avrupalıların dillerini, savaş tekniklerini, bunları öğrenmeye bağlı olarak matematik, astronomi ve mekanik konulardaki bilgileri de öğrenmiştir.¹³

Fâtih Sultan Mehmed, edebiyat meclislerini takip etmiş, bizzat kendisi toplantılar düzenlemiştir. Seçkin şairlerin katıldığı edebiyat meclislerine Ahmed Paşa, Sinan Paşa, Necâti gibi büyük şairler de katılmıştır. Mezkûr şairler Osmanlı şiir ve düz yazı kültürünün gelişmesine büyük katkılar yapmışlardır. Fâtih, Osmanlı sultanları arasında en güzel kaside ve gazellerin bulunduğu divanı kaleme alan ilk sultandır. Bu sebeple Fâtih Osmanlı hanedanlığındaki ilk şairdir. Fâtih, divanında 15. yüzyılda olgunlaşmaya başlayan Osmanlı Türkçesini kullanmıştır. Fâtih, iyi derecede Arapça bilmektedir ve şahsi kütüphanesindeki kitapların çoğu Arapçadır.¹⁴ Fâtih, Osmanlı şiirinin belirgin özelliği olan mazmun ve kavramları başarılı bir şekilde kullanmış, Üslûbunda *Muhassinât-ı lafziyye* unsurlarına çokça yer vermiştir. Şiirlerinde savaş sırasındaki keskin mizacının tam aksi bir ruh inceliği dikkat çekmektedir. Sevgi şiirlerinde büyük bir alçak gönüllülük ve sevginin, sevgilinin, sultanlığın ve tahtın; bunların hepsinin üzerine çıkan bir incelik bulunmaktadır. Bu İslâm ahlakını ve iffetini esas alan sembolik bir sevgidir. Devletin güçlü olduğu dönemlerde Osmanlı münevverinin temel özelliği İslâm ahlakı ve iffetidir.¹⁵ Bu durumun nedeni Fâtih örneğinde olduğu gibi yetişme üslûbu ve eğitim sistemidir. Çünkü İslâmî İlimlere dayanan Osmanlı eğitim müfredatı ve genel olarak devletin güçlü olduğu dönemlerde Osmanlı münevverini yetiştirme çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu münevverin siyasî yönetim ve otorite ile bağlantısı vardır. Ayrıca Osmanlı milletini yönetenlerle Osmanlı halkını birbirine bağlayan bir bağlantı bulunmaktadır. Bu bağ, yönetim ve halk için ortak bir hedef oluşturmaktadır.¹⁶ Bu hedef, İslâm'ı yüceltmek, İslâm davetini yaymak ve İslâmî cihad prensibini gerçekleştirmektir. Bunlar Fâtih'in açık bir şekilde ifade

ettiği manalardır. Bu sebeple Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde münevverlerin esas kaynaklarının neredeyse aynı olduğu söylenebilir.¹⁷

2. Osmanlı Tanzimatı ve Münevverlerin Üzerindeki Etkisi

Ümit Burnu'nun keşfi ve Avrupa'nın sömürü politikaları sebebi ile Avrupa'da sermaye temerküzü oluştu. Anadolu ise Doğu ve Batı arasındaki ticarî bir köprü olma fonksiyonunu kaybetti. Bu durum Osmanlı'nın ucuz bir pazar olmasına ve ekonomik krizler yaşamasına sebebiyet verdi.¹⁸ Anadolu, ticarî fonksiyonunu kaybedince işsizlik baş gösterdi. Avrupa'da ise ekonominin canlanması nedeni ile ham maddeye duyulan ihtiyaç arttı. Avrupalı tüccarın parası, memleketinde sıradan bir para iken Osmanlı'da değerli idi. Bu sebeple Osmanlı, Avrupa için bir ham madde pazarı haline geldi. Ham madde satışı Avrupa'ya yönelince Osmanlı'da birçok alanda ekonomik kriz oldu. Osmanlı bu durum nedeni ile zarurî olarak cebrî tedbirler aldı.¹⁹ Osmanlı, yabancı tüccarın iş yapmasını, mülk alıp-satmasını engelledi ve tekel sistemi getirdi. Ancak bu tedbir durumu, İngiltere'nin aleyhine olması nedeni ile rahatsızlığa sebebiyet verdi. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu zayıflık durumundan faydalanan İngiltere, birtakım baskılar ile Osmanlı'ya anlaşmalar imzalattı ve fermanlar çıkarttı. 1838 İngiliz-Osmanlı anlaşmasının imzalandığı sene Fransa da benzer bir anlaşma imzaladı. 1840'ta İspanya ve Hollanda ile anlaşmalar yapıldı.²⁰ İngiltere ile yapılan bu anlaşma sonucu; Avrupa, Osmanlı'nın hayatına; siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda müdahale etmeye başladı. Yabancıların, Osmanlı ekonomisinde ve devletin yönetiminde önemi arttı. Ayrıca Osmanlı'nın Avrupa'dan

borç para almasının da yolu açıldı. *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu* (1839), 1838'de imzalanan anlaşmanın bir sonucudur. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu, 1856 Osmanlı Islahat Fermanı için bir basamak oldu. Bu iki ferman, Osmanlı'nın hüvviyetinin resmî olarak değişmesine ve *devletin yenilenmesi* olarak isimlendirilmesine neden oldu. Bir başka ifade ile Osmanlı globalleşti ve Batı, devlet üzerinde tüm baskısını uyguladı. *Osmanlı Tanzimat Hareketi*, ilki 1839'da ikincisi 1856'da olmak üzere iki ferman ilanını getirdi. Bu hareketin resmî esası, işletilen Avrupa ve İngiliz sermayesini, Avrupalıların devletteki mülkiyetini ve Osmanlı sınırları içerisinde güvenliğini garanti altına almaktı. Batılılaşma veya Osmanlı'nın globalleşmesi hayır ve zenginlik adına Türk halkına bir şey getirmedi. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ve onu izleyen Islahat Fermânı da Osmanlı toplumuna zarar verecek tarzda kültürel etki bırakmıştı. Çünkü bu gelişme, bugüne kadar devam eden çift kültürlü olmanın yolunu açtı. Batı kültürüne, İstanbul'da İslâm kültürünün merkezine yerleşme fırsatı verdi.²¹

19. Yüzyılda Avrupa'nın yükselişi karşısında Hatt-ı Hümayun'un devleti yönetmeye başlaması, Osmanlı münevverlerini, Batı'dan aldıklarının dış görünüşten ibaret olduğunu ve devletin dış görünüşüne değil Sultan II. Mahmud'un da anlayışında olduğu gibi Avrupa-Osmanlı dengesindeki bozukluğun kaynağına; ilim ve tekniğe yönelmelerini sağladı. II. Mahmud, Ordu'yu Avrupa askerî eğitimine uygun olarak düzenlemek için Avrupalı askerî uzmanlarla anlaştı. Yeniçeriliği kaldırdı. Askeriyede ve devlet kurumlarında yenilikçi bir siyaset izledi. Resmi görevlilere Avrupa kıyafeti ve fes giyme zorunluluğu getirdi.²² II. Mahmud'un oğlu Sultan

Abdülmecid, devletin başına geçince, Batı'ya yönelim, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve kültürel bağlamda resmî siyaseti oldu. 1839 senesinde Abdülmecid tahta çıkınca Osmanlı Devleti'nin düzeninin *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu* olarak bilinen ferman uyarınca olacağıın ilan edilmesi emrini verdi. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı'da devlet işlerinin Avrupa üslûbu üzere olan Tanzimat hareketinin temelidir. Bu durum seçkin Osmanlı münevverleri arasında fikrî yönden çatışma meydana getirdi. Yapılan tartışmalar Avrupa kanunlarının geçerli olması yerine İslâm Şeriatı'nın hüküm sürmesinin zarurî olduğu ve Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun geçerli kıldığı Avrupa kânunlarının İslâm Şeriatı'nın bentlerinin yerine geçmesi arasında gidip geldi.²³ Gülhâne Hatt-ı Hümayunu Osmanlıca olarak yayınlandı, fakat bunun yanında Avrupa kültürünün dili olan Fransızca tercümesi de yer aldı. Fransızca, Osmanlı'nın Batı'ya yöneliş dili oldu. Böylece Fransızca zarurî olarak Fransa'nın kültür, fikir ve tarzını Osmanlı münevverlerine taşıdı.²⁴ Fransızca, Osmanlı münevverleri arasında Batı bilimlerinin kademe kademe genişlemesinin aleti oldu. Bu gelişme doğrudan doğruya en çok faydası olan bilimlerle başladı. Osmanlı, Fransa'ya Fransız akademilerinde ve enstitülerinde eğitim almaları için talebeler gönderdi.²⁵

Osmanlı Devleti'nde Batı kültürünün yerleşmesindeki ana sebep, Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) Batılılaşmaya öncülük etmesidir. Osmanlı münevverlerinin geleneksel İslâmî eğitimden uzaklaşmasına, Avrupa tarzı eğitime ve Batı kültürüne yönelmelerini teşvik edici oldu. Zorunlu olarak edebiyat, sanat ve fikir alanlarında değişiklikler meydana geldi. Değişen ve dönüşen

alanlardan biri de tarih ilmi idi. Ahmet Vefik Paşa (1823–1891), tarih yazımındaki usulünü değiştirdi. Osmanlı tarihini büyük merhalelere ayırarak yeni bir tarih metodu edindi.²⁶ *Netâyicü'l-Vukûât* adlı eserin sahibi Mustafa Nûri, kitabında geleneksel tarih yazım metodu olan tarihin başlangıcını yaratılıştan alan usulü terk ederek ilmi konulara ve ilimlerdeki gelişmelere ilgi göstermeyerek tarihi, sebep–sonuç ilişkisi üzerinden yazdı ve ekonomik problemler üzerinde durdu.²⁷ Daha önce ikinci dil Arapça iken münevverlerin, sultanı ve Osmanlı sarayını örnek almaları nedeni ile ikinci dil artık Fransızca oldu. Daha önce Fars edebiyatı örnek alınırken Fransız edebiyatı örnek alındı. Abdülmecid'in tahta çıkışıyla Tanzimat dönemindeki Batı etkisi, toplumun üst tabakasının dolayısı ile münevverlerin Batı'ya yönelişini sağladı ve kıyafetler, evlerin, sarayların, bahçe ve park düzenlemeleri, dekorasyon ve mimarî Avrupa tarzı olmaya başladı. Bu benzeme yönelimi sadece dış görünüşte kalmadı Osmanlı münevverleri Fransız ihtilalinden de etkilendiler. Bu etkilenme en çok Napolyon'un anayasasındaki mülkiyet ve Batılı manada özgürlük kavramı meselesinde yoğunlaştı. Bütün bunlar Osmanlı münevverinin yeni fikri yapısının temeli oldu. Ardından da Osmanlı münevverleri bu doğrultuda devleti tanzim etmeye başladılar. Bunun manası ortada İslâm kültürüne ait bir akım, asil Osmanlılık akımı, bunları destekleyenler ve açıktan açığa Batıcı akıma karşı savunma yapanlar yok demek değildir. Fakat bu değişim sultan, saray ve Avrupa'nın siyasî baskısı altında kalan devlet adamları tarafından desteklenen bir değişimdir.²⁸

Osmanlı düşünce tarihinde mihenk taşı olan ilk resmî gazete 1831 yılında çıktı. William Churchill de 1840 yılında resmi olmayan bir gazete çıkarttı. Böylece ihtilalci Osmanlı münevverini yetiştirmenin temeli atıldı. Gurbetteki Batı yanlılarının yayınları, İstanbul'a ve Anadolu'ya ulaşma imkânı buldu. Bu münevverler ya sürülmüşlerdi ya da devlet otoritesine karşı oldukları için kendileri gitmişlerdi. Bu münevverlerin önde gelenlerinden biri de İbrahim Şinâsi (1826–1871)'dir.²⁹ Sultan Abdülaziz, Avrupa'da diplomasi hareketleri gerçekleştirdi, Fransa'yı ziyaret etti ve III. Napolyon ile görüşmeler yaptı. Ayrıca Londra, Berlin ve Viyana'yı da ziyaret etti. Sultanlar Müslümanların işini gözetmek maksadı ile İstanbul'da kalır ve fetih harici ülke dışına çıkmazdı. Hatta Hac için bile olsa İstanbul'u terk etmezlerdi. Bu durum yeni bir vaka idi. Bu ziyaretler zihinleri harekete geçirmek için yeni bir safha oldu. Bu seyahatler, Batı'ya güçlü bir yönelişin açık bir işareti oldu. Bu ziyaretler, Batılı aydınlar ile Batıcı Osmanlı münevverlerinin bağlarını güçlendirdi. Batılı aydınlar ve Batıcı Osmanlı münevverlerinin ortak tek bir hedefi vardı; Osmanlı devletinin batılılaşması ve Avrupa tarzı düşüncenin Osmanlı ülkesinin mukadderatını otoritesi altına almasıydı. Böylece İhtilalci Osmanlı münevverleri, Avrupa desteğini elde etti. İşte bu münevver tipinin daha sonra ülkenin durumunun değişmesinde etkisi görüldü.³⁰ Osmanlı Tanzimat Hareketinin meydana getirdiği kültür aktarımı, önemi bakımından siyasî aktarıma denktir. Tanzimat eski Osmanlı medrese sistemine denk fakat ona ters bir eğitim sistemini yerleştirmenin yolunu açtı.³¹ İlk lise sistemi eğitim, 1868 senesinde Galatasaray'da açıldı. Burada eğitim Fransızca ile yapılıyordu. Artık burası görevli münevverleri yetiştiren bir

kuluçka makinası oldu. Hızlı bir şekilde Fransız kökenli okullar ve fakülteler açıldı. Bunların çoğunda Katolik rahip ve rahibeler yöneticilik yapıyordu. Bu okullar, yabancı ırktan olan azınlıklar ve bazı Türkler tarafından ilgi görüyordu. Müşir Fuat Paşa, sekiz çocuğunu İstanbul Kadıköy Saint Jozef okuluna gönderdi. O bunu yapan ilk Osmanlı idi. Diğer Osmanlı aileler ona uyarak çocuklarını azınlıkların okullarına ve yabancı okullara gönderdiler.³²

Gayri Müslimlere ait bu okullarda onların müfredatına göre yetişen birçok öğrenci, İslâmî ve millî değerlerle bağdaşmayan düşüncelere sahip olarak mezun oluyordu.³³ Tarihçi, devlet adamı ve Mecelle'nin yazarı Ahmed Cevdet Paşa'nın Fatma Aliye Hanım'dan olan torunu Zübeyde İsmet Hanım da yabancıların açmış olduğu bir diğer okul olan Notre Dame de Sion'da okudu ve din değiştirerek Hristiyan Katolik bir rahibe oldu.³⁴ İlk olarak modern eğitim almak üzere kızlar için 1858 yılında "Rüşdiye" adında bir okul açıldı. 1842 yılında da "Ebe Okulu" açıldı.³⁵ Böylece eğitimde çifte bir uygulamaya başlamış oldu. Müslümanlar için esas olan Osmanlı türü bir eğitim, bir de mekteplerde Avrupa tarzı sunulan eğitim. Evlatlarının eğitimi için Osmanlı münevverleri bu okullara akın ettiler.³⁶ Amerika Birleşik Devletleri de Avrupa heyetlerine karşılık, Batı kültürüne, Amerikan ve Batı siyaset kurumlarına hizmet etmek üzere yarışa katıldı. Hristiyanlaştırma da Amerika'nın hedeflerindendi. Bu sebeple Amerika, 1863 senesinde Robert Koleji'ni açtı. Robert Koleji'nin masraflarını, Rothschild ailesine mensup Christopher Rhinelande karşıladı. New York'lu tüccar ölene kadar masrafları karşıladı. Öldükten sonra da malının beşte birini miras olarak bu okula bıraktı. Robert Koleji'nin

desteklenmesi için Amerika'da 1864 yılında New York'da idare meclisi kuruldu. 1912 yılında kolejde mühendislik kısmı açıldı. Dünya Hristiyan Öğrenciler Birliği, bu Amerikan Koleji önderliğinde özel kongreler gerçekleştirdi. Bu kongrelerde İslâm dünyasında Hristiyanlık eğitiminin durumu ve İslâm üniversitelerinin gelişmesi hakkında araştırmalar yapıldı. Koleji yöneten heyet, İstanbul'daki Amerikan ve İngiliz konsoloslarından ve Osmanlı Devleti'nde bulunan Hristiyan azınlıkların önde gelenlerinden oluşuyordu. Kolejin ilk müdürü *C. Hamlin* idi. Misyoner bir Hristiyan'dı. Osmanlı Devleti'nde Amerikan kültürünün etkisi genişledi. 1891 senesinde 7 kız mezun oldu. Amerikan etkisi altında yine meşhur bir isim bu kolejden mezun oldu ve Osmanlı kültürünü etkiledi. O kişi, İstanbul Üsküdar'daki kız kolejinden mezun olan *Halide edip Adıvar* (1884-1964)'dır. Robert Koleji'nin Osmanlı Devleti'nde var olan diğer Amerikan okulları gibi hedefi, devletin çeşitli kökenlerden oluşan halkları arasında ırkçı düşüncüyü uyandırmak, yabancılara veya yabancı kültürden etkilenenlere Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve sosyal bakımdan nüfuz sahibi olmakta yardımcı olmak, Batı ve ABD düşüncesinin taraftarı olacak Osmanlı münevveri yetiştirmektir. Bu durum özellikle İstiklal Savaşı öncesinde etkili oldu. Nitekim münevverlerden oluşan bir topluluk yaptıkları gösteride, Amerika'nın korumasını isteyen sloganlar attılar. Onların ön sırasında Halide Edip vardı.³⁷

Bu kolejin Osmanlı-Türk ilk öğretmenlerinden birisi, şair Tevfik Fikret (1870-1915) idi. Tevfik, Osmanlı münevverinin Batılılaşmaya yönelmesinde etkili olmuş bir şahsiyettir. Ahmet

İhsan 1891 senesinde Osmanlı'da Batı kültürünü yaymak ve Batı kültürünün yayılmasını genişletmek maksadıyla bir edebiyat ve sanat dergisi olan *Servet-i Fünûn*'u yayınlamaya başladı. Recâizade Ekrem (1846-1914) eski edebiyata karşı çıkararak, Ahmet İhsan ve Tevfik Fikret'e ilham kaynağı oldu. Tevfik Fikret *Servet-i Fünûn*'un başyazarı oldu. Bu derginin yazarları ve şairleri, Osmanlı yönetimine düşman olmaları için yetiştirildi. Benimsedikleri ekol ise romantizmdi. Bu şairler ve yazarlar Fransız edebiyatı cinsinden hikayelere meylederek *Sanat, sanat içindir* prensibine çağrıda bulundular.³⁸

3. Osmanlı Subaylarının Kültür Değişiminden Etkilenmesi

Özgürlük fikriyle Batı'dan haberdar olan Osmanlı aydınları, 7 Haziran 1865 tarihinde İstanbul Belgrat Ormanlarında piknik görüntüsü altında gizli bir cemiyet oluşturmak için toplandılar. Bu gençler ilk önce kendilerine *Yurtseverler Birliği* adını verdi. Daha sonra ise *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* adını kullandılar.³⁹ Bu cemiyetin hedefi, yayın yolu ile devletin yönetim sisteminde değişiklik meydana getirmektir. Nâmık Kemal, Ziyâ Paşa, Ali Suâvî, Nûri Bey, Mehmet Bey, Reşat Bey, Gazeteci Âgâh Efendi, Şinâsi ve Suphi Paşazâde Âyetullah Bey cemiyetin üyeleri arasında idiler. Cemiyet üyeleri demokrasi yönteminin zarûrî olduğunu ve demokrasinin nasıl gerçekleşeceğini konuşmaya başladılar. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde *İtalyan Carborani Cemiyeti*'nden ve *Polonya Gizli Cemiyeti*'nden gelen kitaplar bulunuyordu.⁴⁰ Sultan Abdülaziz 12 Mayıs 1876 tarihinde sadrazam ve Şeyhu'l-İslâm'ı görevden almak zorunda kalarak Rüşdü Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükümet kurdu. Yeni hükümete daha sonra Osmanlı Devleti'nde yönetim değişikliği konusunda önemli rol oynayan iki

kişi katıldı. Bunlar Mithat Paşa (1822–1884) ve Harbiye Nezâreti verilen Hüseyin Avni Paşa (1820–1876) idi. Yönetimin başı olan Sultan ile bu bakanlık arasında bir gerginlik meydana geldi. Gerginliğin sebebi Sultan Abdülaziz'in zorlanarak bakanlıkta yaptığı değişiklikti. Yeni Osmanlıların etkisi ile öğrenci gösterileri başladı. Göstericiler sadrazam Nedim Paşa'nın ve Şeyhü'l-İslâm Hasan Fehmi Efendi'nin azledilmesini istiyordu.⁴¹ Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi eğiliminde idi. Mithat Paşa ise, Sultan Abdülaziz'e bir anayasa çıkartma emelinde idi. Bunun olamayacağını anlayınca, o da Hüseyin Avni Paşa'ya ve diğer bakanlara katıldı. 1876 Mayıs'ında Hüseyin Avni Paşa'nın emri ile ordu harekete geçti. Ordu, sultanın oturmakta olduğu Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatacak, denizciler de sarayın dışarısı ile irtibat kurmasını kesecekti. Aynı gün savunma bakanlığında bulunan *Yeni Osmanlılar* grubu Sultan Abdülmecid'in oğlu Şehzâde Murad'ı ülkenin padişahı olarak tayin etti. Böylece Osmanlı münevverleri, Osmanlı'nın en çok Batı'ya açılım sahibi olan Sultan Abdülaziz'in dönemini sona erdirmiş oldu.⁴² Devlet otoritesinde yer alan Osmanlı münevverleri Osmanlı tarihinde ilk defa fikrî bir hedefle, sultanı tahttan indirip yerine bir başkasını geçirme gücüne ulaştı. Osmanlı münevverleri öldürme veya intihar yoluyla Sultan Abdülaziz'i tahttan indirip, anayasaya dayanarak yerine Sultan Murad'ı tahta çıkardılar. Bu uygulamayla Osmanlı münevveri yönetim mekanizmasının başını değiştirme gücünü elde etmişti.⁴³ Sultan Murad, Batı kültürünü benimsemiş liberal biriydi. Robert Manteran'ın da tanımladığı gibi Sultan Murad'ın Tanzimat dönemi için örnek bir sultan olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Sultan

V. Murad, tahta çıkmadan önce sinir krizlerine tutulmaya başladı. Sultan olarak yüklenmesi gereken yeni sorumluluklar, sinir krizi geçirmesine ve şuurunu kaybetmesine sebep oldu. Bunun üzerine vezirler, 31 Ağustos 1876 tarihinde Sultan Murad'ı tahttan indirerek Abdülmecid'in oğlu şehzade Abdülhamid'i tahta geçirdiler. Şehzade Abdülhamid, Sultan Murad'ın kardeşlerinden biriydi. O, Sultan II. Abdülhamid adıyla 1876 Eylül ayının başında tahta çıkışından sonra 33 sene yönetimde kaldı.⁴⁴

II. Abdülhamid, sıradan sayılamayacak sadelikte bir hayat yaşıyordu. Yaşantısı ile Batı hayat tarzından hoşlanmayan Tanzimat karşıtı halkın sevgisini kazanmıştı. Sultan Abdülhamid, babası Abdülmecid Han'ın yaşadığı Dolmabahçe Sarayı gibi görkemli olan Yıldız Sarayı'nın yan tarafında bulunan câzibeli kırsal kesimi tercih ederdi. Sultan, Avrupa kültürü ile yetişmiş düşünce, edebiyat ve siyaset alanında sözü geçen münevverlerin etkisini azaltmaya çalıştı. Sultan yeniliklere açık bir kimse idi. Batıcı olmayan Osmanlı münevverini meydana getirmek ümidiyle eğitimi geliştirmeyi arzu ediyordu.⁴⁵ II. Abdülhamid, tahta çıktığı sırada Osmanlı Balkan'ında; Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Bosna ve Hersek'te iç karışıklar çıktı. Bu sebeple Rusya, Osmanlı'nın Sırbistan ve Karadağ ile anlaşma yapmasını istiyor ve Rusya ile Osmanlı arasındaki gerilim yükseliyordu. Avrupa devletleri ise milletler arası bir konferans istedi. Konferansa Rusya, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya'nın temsilcileri geldi. Devletin yönetiminde bulunan Osmanlı münevverleri ve Sultan bu durumu Osmanlı lehine çözmek istiyordu. Fakat Rusya'nın istekleri gerçekleşirse Osmanlı, toprak ve gelir kaybı yaşayacaktı. Konferans esnasında Osmanlı

münevverlerinden Sadrazam Mithat Paşa *anayasa ilanı* tuzağı ile Avrupalı devletlerin karşısına çıktı. Saffet Paşa, 23 Aralık 1876'da konferansın açılış konuşmasını yaparken artık Avrupa ve Batı halkının yönetim sistemine tamamen benzer bir anayasayı kabul ettiklerini ve konferansa gerek kalmadığını ifade etti.⁴⁶ Fakat bu anayasa Fransa ve Belçika kanunlarından bir araya getirilmişti.⁴⁷ Aslında bu anayasa hakiki Osmanlı kültürünü ortadan kaldırmak ve ülkedeki Batı kültürünü yerleştirmek üzere kırk yıl boyunca Osmanlı münevverlerinin gayretlerini taçlandırmak için gelmişti.⁴⁸ Osmanlı halkının çoğunluğu ve ilim adamları bu anayasaya karşı idi.⁴⁹ Bu anayasa hamlesine rağmen Rusya 19 Nisan 1877'de Osmanlı'ya savaş ilan etti. II. Abdülhamid, Osmanlı-Rus harbi esnasında *Meclis-i Mebûsan* (Parlamento)'da görüş ayrılıklarının ateşlenmesi nedeni ile parlamentoyu kapatmak durumunda kalmıştı. Savaş da 14 Şubat 1878'de sona erdi.⁵⁰ 1839'dan 1878 senesinde parlamenter meclisin feshine kadar hakiki Osmanlı kültürü yok sayılmış ve Tanzimat hareketi devamlılık göstermişti. Bu dönemde kültür Batılılaşmış, kurumlar modernleşmiş ve laikleşmişti.⁵¹ 1902 yılının şubat ayında II. Abdülhamid'in siyasetine karşı olan Osmanlı münevverlerinden elli kişilik bir grup Paris'te toplandı. Bu toplantı *Genç Türkler* (Jön Türkler)'in ilk toplantısı olarak bilinmektedir. Bu toplantıda hedeflerinin 1876 anayasasının geri getirilmesi olduğunu ifade ettiler. Genç Türkler Hareketi, Fransız İhtilali'nin yüzüncü anma yılı olan 1889 senesinde meydana geldi. İstanbul Askerî Tıbbiyesi'nden birtakım öğrenciler devletin rejimine karşı olmak üzere gizli bir cemiyet; *Osmanlı İttihat Komitesi*'ni kurdular. Bu komitenin çağrısı yüksek okul ve

askerî okul öğrencileri arasında yayıldı. Ayrıca Osmanlı silahlı kuvvetleri arasında bu cemiyetin hücreleri oluşturuldu.⁵²

4. İttihad Terakki'yi Kuran/Kurucu Fikirler

1889'da *Osmanlı İttihat Komitesi* nden bir Osmanlı münevveri ortaya çıktı; Ahmet Rıza Bey (1859-1930). Ahmet Rıza, *Auguste Comte*'un felsefesinin etkisinde kaldı. Paris'te kaldığı süre içerisinde pozitivist felsefe alanında tanındı. Fransız pozitivistlerin yayınladığı *Vatı Dergisi*'nde yazdığı yazılar ile bu akıma katkılarda bulundu. Paris'te yayınladığı *Meşveret* dergisinde başyazarlık yaptı. Yine aynı dergide *Metodumuz* başlığı altında *Jön Türkler*'in hedeflerini tanzim etti. Bu metodu kendisi ortaya koymuştu ve 03.12.1895 tarihinde yayınlamıştı.⁵³ Ahmet Rıza Bey, Avrupa'da bulunan muhalif Osmanlı münevverlerinin en meşhuru idi. Bu muhalifler *Jön Türkler* adı altında bir araya toplandılar.⁵⁴ Osmanlı münevverleri 1902'de Paris'te bir konferans yapmak istediler ve hedefleri Osmanlı'nın ideolojisinin değiştirilmesi idi. İngiltere, her konuda bu münevverleri destekliyordu. Ahmet Rıza Bey, ordunun *Jön Türklere* katılması ve dışarıdan muhalefet yapması gerektiği mesajını içeren *Askerin Görevi ve Sorumluluğu* adlı bir kitapçık yayınladı. Silahlı bir ihtilal için Prens Sebahattin ile iş birliği yaptı. Müşir Recep Paşa ile anlaşıldı fakat planları gerçekleşmedi. Silahlı ihtilal fikri 1907 yılına ertelendi ve aynı sene yapılan bir konferansta kesin karara bağlandı. Bu karara göre ihtilali Osmanlı münevverlerinden olan Osmanlı subayları yapacaktı. Niyazi Bey, ilk baş kaldırmayı gerçekleştirerek *Jön Türkler*'in askeri hareketinin öncüsü oldu.⁵⁵

Osmanlı münevverlerinin, Mason locaları ile olan ilişkileri hedefleri olan yönetim değişikliği hususunda büyük bir rol oynadı. Osmanlı şehirlerinden biri olan Selanik'te mason localarında Jön Türkler'in hareketlerinin benimsenmesi ve desteklenmesi için Manteran'ın ifadesi ile doğal bir kanal buldular. Jön Türklerin ve İttihat Terakki'nin hareketlerinin Yahudilik vasfını korumak için, Selanik şehri, yapılan operasyonların merkez üssü oldu. Selanik'te 1.400.000 kişi vardı. 80.000'i İspanya Yahudisi, 20.000'i ise dönme Yahudi idi. Pek çoğu İtalyan kimliği taşıyordu. Aralarında öne çıkan isim; Bir Osmanlı münevveri *Mason Emmanuel Karasu* idi. Karasu, 1908 yılında Osmanlı parlamentosunda Selanik şehrinden millet vekili idi. Bir Mason locası oluşturdu ve İtalyan Masonlarla iş birliği yaptı. *Jön Türkler*'in sivil ve asker her ferdini masonluğa kazandırıyor ve silahlanmalarını teşvik ediyordu. Hedefi Osmanlı'da *Jön Türkler* ile Osmanlı'da yönetim değişikliği yaprak laik sistemi getirip devlette Yahudi etkisini hâkim kılmaktı. Nitekim bu isteği gerçekleşti. *Jön Türkler*'in önde gelenlerinden Talat Bey ve Mithat Şükrü başta olmak üzere bazıları mason oldular. 1906 senesinin ağustos ayında Talat Bey'in başkanlığında kurulan komisyon, Yahudi burjuvazisiyle bağlantı halinde idi.⁵⁶ Sultan II. Abdülhamid, 22 Temmuz 1908 senesinde 1876 anayasasının yürürlüğe girmesi için bir saltanat iradesi çıkarttı. Sultan, seçimlerin yapılmasını ilan etti ve feshedilişinden 30 sene sonra parlamento açıldı. Osmanlı münevverlerinin Batı tarzı hukuk sistemleri gerçekleşti. İlandan sonra Mahmud Şevket Paşa, Hareket Ordusu'nun başına geçti ve İstanbul'u kuşatarak sıkıyönetim ve istisnaî mahkemeleri ilan etmek üzere askerî harekât kararı aldı.⁵⁷ Paşa, 27 Nisan 1909 tarihinde

âyan ve mebusan meclisinde Sultan'ın hal'ini yani tahttan indirilmesini teklif etti. Meclis teklifi kabul etti. Devlette etkisi ve birtakım makamların sahibi olan münevverlerden oluşan bir heyet tarafından karar sultana tebliğ edildi. Bu heyetin başında bir Osmanlı münevveri olan Yahudi ve Mason Emmanuel Karasu vardı. Heyette âyan meclisi üyesi Hristiyan ve Ermeni bir Osmanlı münevveri olan Aram Efendi de vardı.⁵⁸

Sultan II. Abdülhamid, İslâm ideolojisine inanan biriydi. Münevverler, sultanın yerine İttihatçılarının otoritesi altında bulunan Mehmed Reşad'ı getirdiler. Bu sürecin devamında otorite ve yönetim birlikte değişti. Bu değişiklik Cumhuriyetin gerçekleşmesine kadar devam etti. Jön Türkler'in ayaklanmasını meydana getiren Osmanlı münevveri örneği de inkılap hareketlerinin, Osmanlı münevverinin kendi hakiki kültürüne karşı yaptığı isyanın ve başka bir kültür olan Avrupa kültürünü almaya yönelmesinin doğal ve tarihi bir uzantısı olduğunu göstermektedir.⁵⁹ İnkılaptan sonra ihtilal için hazırlık yapan ülke dışındaki Osmanlı münevverleri, ihtilalden yararlanmak ve ihtilale yararlı olmak için Osmanlı münevverinin zaferini paylaşan çeşitli fikirlere sahip kişiler, ihtilalin gerçekleşmesi ile heveslenen Rusya'daki milliyetçi ve Turancı Türk münevverleri ve Osmanlı toprağı olan Selanik'te Dünya Sosyalistler Birliği'ni kuran bir grup İstanbul'a akın akın geldiler. Gelenlerden biri de sosyal demokrat fikirlere sahip takma adı *Parvus* olan *Aleksander İzrael Helphand*'dır. O bir Osmanlı münevveri değildi. Osmanlı münevverine yardım için gelmiş bir Rus Yahudisi idi. 1910'dan 1915'e kadar İstanbul'da ikamet etti ve İttihat ve Terakki

hükümetine danışmanlık yaptı. Parvus, bir Osmanlı toprağı olan Selanik'te işçi grupları arasında dini ve ırkî anlaşmazlıkları bir yana bırakan laik anlayışlı bir tabakanın oluşması için çalıştı.⁶⁰ İttihatçılar, hükümeti ele geçirdikten sonra münevverler diktatörlüğü benimsedi. İttihatçılar üç kişiden oluşan bir yönetim kadrosu kurdular; İçişleri Bakanı Talat Bey, Harbiye Bakanı Enver Paşa ve Bahriye Bakanı Cemal Paşa.⁶¹ Osmanlı münevverlerinin üçlü yönetimi, Osmanlı'da söz sahibi idiler. İttihat ve Terakki'nin ideolojisini tanzim etmek onların göreviydi. Osmanlılık ve İslâm Birliğı, Osmanlı milletinin birlik unsuru idi. İttihatçılar, her iki alanda da başarı gösteremediler. Sonuç olarak yönlerini Turancılığa çevirdiler.⁶²

5. Osmanlı Devleti'nin Çöküşünden Önceki Fikri Görüşler

Osmanlı Devleti'nin çöküşünden önce üç fikir akımı bulunmaktadır. Bunlar; Osmanlılık, İslamcılık ve Turancılıktır.

5.1. Osmanlılık:

Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan kişi "Osmanlı" sıfatını taşıyorsa, bu sıfatı taşıyan herkes, ırkı ve dini ne olursa olsun, Osmanlı'nın sistemine uyar ve sultanına tâbî olmayı kabul eder. O vakitlerde Osmanlı'nın nüfusu 66 milyon idi. Bu nüfus varlığı içerisinde 22 ırk bulunuyordu. Avrupa'dan gelen milliyetçilik fikirleri, başka ırklardan ve İslâm'dan başka dinlere mensup olan bazı Osmanlıları, milliyetçilik fikirlerine ve kendi davalarına çekerek Osmanlılıktan ayırmak istediler. İhtilalden sonra Meclis-i Mebusan'da 130 parlamenter vardı. Bunların sadece 80'i Müslümandı. Bu durum nedeni ile münevverler, din, dil ve ırk ayırt etmeksizin *Osmanlılıkta Birlik Zarureti* sloganı ile birlik

çağrısında bulundular. Bu slogan etkili olamadı. Bununla birlikte Müslüman olmayan Osmanlılar, Avrupa'dan gelen milliyetçilik fikirlerin etkisi ile Osmanlı Devleti'nden ayrılma arzusuna düştüler. Bu ayrılmalardan dolayı Osmanlıcılık ideolojisi başarılı olamadı. Özellikle Bulgarlar ve Arnavutların bağımsızlık çağrısı, bu ideolojinin başarısız olması noktasında büyük rol oynadı. Bulgarlar, Osmanlı çoğunluğuna karşı din ve ırk bakımından farklı din ve ırktandır. Arnavutlar ise din bakımından Osmanlı ile aynı ise de ırk olarak farklıdır. Bunlar Meşrûtiyet'in ilanından sonra bağımsızlık çağrısında bulundular.⁶³

5.2. İslamcılık:

Avrupalı devletler, 18.yy'ın başında Osmanlı Balkanlar'ındaki Hristiyan nüfusu, Osmanlı'ya isyan etmeleri için destek verdiler. İsyân hareketleri, Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ devletlerinin bağımsızlık girişimleri şeklinde sonuçlandı. Bu bölgeler Osmanlı Devleti'nin temel parçaları idi. Rum, Ermeni ve Bulgar gibi diğer Hristiyan unsurlar da Osmanlı Devleti'ne zaman zaman isyan ediyordu. Bu isyanlar nedeni ile İttihat Terakki'nin Osmanlıcılık ideolojisi başarısız oldu. İttihatçılar, devletteki Müslüman unsurları birleştirmek için, İslâm Birliği manasına gelen İslâmıcılık ideolojisini öne çıkardılar. Müslüman Osmanlı münevverleri bu girişim için öne atıldılar; Said Halim Paşa, Babanzâde Ahmed Nâim ve Mehmet Âkif öne çıkan isimler idi. Bu münevverler bu ideolojiyi Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakîm ve Beyanu'l-Hak dergilerinde yaydılar. Müslüman Osmanlı münevverleri, eğitimin yeniden tanzimi, Batı'dan sadece teknolojinin alınması ve hakiki Doğu kültürünün Batı kültüründen, hususen İslâm kültürüyle çelişen konulardan üstün tutulması

çağrısında bulundular.⁶⁴ Şiddet yanlısı İslâmcıların hareketleri; *Derviş Vahdeti Hareket* ve *31 Mart Vakası* gibi davranışlar, özgür subayların kendileri aleyhine hassasiyetlerini kışkırttı, Osmanlı kamuoyu karşısında Müslüman Osmanlı münevverleri hareketi de zayıf düştü ve başarısız oldu.⁶⁵ İttihat Terakki subayları ve İttihatçı yöneticilere yakın olan diğer münevverler, kendi görüşlerince İslâm'da içerisinde buldukları duruma bir çıkış yolu buldular ve buldukları yolu hükümetin ideolojisi olarak benimsediler. Fakat bu deneme, Arap halklarının İttihat Terakki rejimini desteklemediği için başarısız oldu.⁶⁶

5.3. Turancılık:

Türklerin birlik noktası; Pantürkizm. Osmanlılık ve İslâmcılık başarısız olunca İttihat ve Terakki hükümeti, Turancılık fikrine sığındı. Milliyetçi münevverler *Turancılık ülkeyi kurtaracaktır* sloganını kullandılar. İttihat ve Terakki hükümeti, Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim unsurların bağımsızlıklarını ilan etmesi ve Müslüman halkların İttihat ve Terakki'nin *İslâm Birliği* projesine cevap vermemesi nedeni ile "Turancılık" siyasetine yöneldiler.⁶⁷ Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'nin Turancı düşüncesinin dil ve edebiyat yönünü temsil ediyordu. Milliyetçi münevverler, ideolojilerini yaymak için *Yeni Hayat* ve *Kızıl Elma* dergilerini çıkarttılar.⁶⁸ Türk milliyetçiliği fikri olan Turancılık, iki kısma ayrılmaktaydı; Yakın Turancılık ve Uzak Turancılık. Her iki akımın da münevverler üzerinde büyük etkisi vardı.⁶⁹

6. Atatürk'ün Lider Olmadan Önceki Hayatı

M. Kemal, (1881 Selânik-1938 İstanbul) ilk eğitimini Selânik'te aldı. Selânik, İstanbul'dan sonra en büyük, devletin Avrupa

kıtasındaki en önemli şehri ve doğuda önemli bir Yahudi merkezi idi. 16. yy'ın Endülü's'ten gelen Yahudilerin bir kısmı Selânik'e yerleştirilmişti. Osmanlı vatandaşı olan bu Yahudilerin Avrupa ile güçlü ilişkileri vardı. Bu nedenle Selânik, İslâm adetleri üzere olsa bile Osmanlı hükümeti, geniş toleranslar verdi. Şehir, dini açıdan kısımlara ayrılmıştı. M. Kemal, Askerî Rüştiye'de eğitim aldı. Rüştiye'den önce Kur'an öğrenmek için Selânik'te mahalle mektebine gitti. Ardından da özel bir okul olan Şemsi Efendi mektebine gitti. Şemsi Efendi Yahudi asıllı olmasına rağmen, Selânik halkı tarafından sevilen biri idi. M. Kemal, daha sonra Manastıra giderek eğitimini orada devam ettirdi. Bu iki şehir Osmanlı hükümetine karşı ihtilal fikriyle kaynaklı şehirlerdi. Sultan Abdülhamid'e isyan girişimleri bu iki şehirde gelişmişti. M. Kemal'in o vakitlerde geçerli olan bu akımdan etkilenmemesi kaçınılmaz bir durumdu. M. Kemal, Askerî Rüşdiye'de önde gelen Osmanlı-Türk gazetecilerden olan Yahudi Ahmet Emin Yalman'ın babası Osman Bey, Çopur Hoca ve daha birçok hocadan ders aldı.⁷⁰

7. Mustafa Kemal Atatürk'ün Fikrî Yapısı

Mustafa Kemal'in düşüncelerinin oluşumunda pek çok faktör etkili oldu. Bunlar:

7.1. Ğarb Fikrine Ulaşımı ve Ondan Etkilenmesi

M. Kemal, Namık Kemâl gibi ihtilalci yazarların eserlerini okudu. Onların vesilesi ile düşüncesinde ve yaptıklarında millî ve laik düşüncelerini açıkça etkilediği görülen Fransız İhtilali'ni tanıdı. Osmanlı'nın son dönemlerini de incelemiş olması da düşüncesini etkiledi. Özellikle Sultan Vahdeddîn'e Avrupa seyahatinde yaver olarak refâkat etmesi görevi verilince Osmanlı'nın sona ermesi

zihnine takıldı. Genel olarak devletin ve idarede İttihat ve Terakki'nin zayıf olması sebebiyle Avrupa ihtilal kuvvetlerinin vatan sathında dolaşmakta olduklarını gördü. Yabancı askerî uzmanların Osmanlı ordusunun işlerine müdahale ettiklerine şahit oldu. Mason düşüncesi ile teması oldu. Ancak girdiği Mason locasına bir daha geri dönmedi.⁷¹ M. Kemal, bazı Osmanlı âlimlerinin kişisel olarak kendisine karşı tutumlarından dolayı ters yönde etkilendi. Bunlardan birisi Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri'dir. Mustafa Sabri, M. Kemal'in Anadolu'da yaptığı faaliyetlere karşı İstanbul'da halife olan sultanı destekledi ve M. Kemal'e karşı çıktı. M. Kemal, iyi derecede bildiği Fransızca ile okuduğu eserler yoluyla laiklik düşüncesi ile tanıştı. Osmanlıca tercüme yoluyla da inkârcı dinsizlik manasında hümanistlikle de bağlantı kurdu.⁷² Bu bağlamda okuduğu iki Fransız düşünürden biri, *Dr. René Verneü*'dur. *Dr. René Verneü*'un *İnsanlığın Başlangıçları* adlı eserin tercümesini bizzat M. Kemal kendisi yaptı. Abdullah Cevdet ise bu esere önsöz yazdı. Cevdet, önsözünde kitabın konusuna dair şöyle bir ifade de bulundu; *Muhakkak ki Allah'a inanmayan toplumumuz iyi bir hayat yaşayabilir. Hatta daha üstün bir hayat yaşayabilir.*⁷³ Diğer Fransız düşünür ise *Akl-ı Selim* kitabının yazarı *Jean Meslier*'dir. Meşhur Komünist bir Türk olan Doğu Perinçek, şöyle demiştir; bu kitap, dinin olmadığını ve dinin toplumda bir rolü bulunmadığını dile getiren bir kitaptır.⁷⁴

7.2. Hürriyet Yazarlarından ve Şairlerinden Etkilenmesi

M. Kemal, Türkistan'dan Türk düşünürleri de okudu. Bunlar ya doğrudan ya da Ziya Gökalp'in fikirleri yoluyla milliyetçilik fikrini benimseyen kişilerdi. Fakat kendisinin etkilendiği ve etkilediği üç

büyük aydın dikkat çekmektedir. Bunlar; Mehmet Tevfik Fikret, Ziya Gökalp ve Abdullah Cevdet.⁷⁵ Bu isimlerin askerî bir eğitim almış olması, M. Kemal ile ortak noktalarını teşkil etti. M. Kemal, kültür ve düşünce dünyasını bu isimlerden elde ettiği bilgiler ile oluşturdu. Bu kültür ve düşünce hatları ise şunlardı; 1) Osmanlı Devleti ve Osmanlı Tarihi tenkit edilmeli. 2) Toplumda inanç ve dinin, hümanistlik yolu ile tenkit edilmesi ve dinin toplum üzerindeki etkisinin yok edilmesi zarurîdir. 3) Yurt içerisinden ve dışarısından herhangi bir tehdit veya dış güç karşısında Türkleri birleştirecek millî bir örnek şahsın bulunması zarurîdir. 4) Türk hayatının tüm alanlarında medeniyet kafilesine katılması için Batı'nın örnek alınması zarurîdir. 5) Hilafetin ve Osmanlı Devleti'nin yok edilerek yeni ve çağdaş bir devletin kurulması zarurîdir. 6) İstanbul, devletin merkezi olarak benimsenmemelidir. 7) Yedi yüz yıl boyunca dinin yönettiği, otoritesinden sıkıntı çekilen ve Avrupa'nın düşmanlığını kazandıran bir yönetim biçimi yerine, laiklik kaçınılmaz bir uygulama olmalıdır. 8) Osman oğullarına ve onların Osmanlı halkı üzerinde olan, tarihî ve manevî nüfuzları ortadan kaldırılmalıdır. 9) İslâm kültürü ile bağlantı koparılmalı ve bu kültür, Avrupa kültürüyle değiştirilmelidir. 10) Harfler ve tarih değiştirilmelidir.⁷⁶

7.3. Mustafa Kemal Atatürk'ün Beslendiği Kaynaklar

Jean-Jacques Rousseau, M. Kemal, meclis kürsüsüne elinde Kanun-ı Esasi ile çıktı ve şöyle dedi; *Sultan Hamit, bu kitapla 33 yıl bu milleti kölesi gibi kullandı... Efendiler, meşrutî nazariyeyi bulan en eski filozofların bu nazariyeleri kurabilmek için çalıştıkları esasları tetkik ettim; bunlara nüfuz ettim. Jean-Jacques Rousseau'yu (İçtimaî Mukavele) baştan sona okuyunuz. Ben bunu okuduğum*

*vakit, hakikat olduğuna kail olduğum, bu kitap sahibinde iki esas gördüm. Birisi bu ıstırap, diğeri bir cinnettir. Merak ettim. Ahvali hususiyesini tetkik ettim anladım ki: hakikaten bu adam mecnun idi. Ve hali cinnette bu eserini yazmıştır. Binaenaleyh; çok ve çok istinadettiğimiz bu nazariye böyle bir dimağın mahsulüdür.*⁷⁷ Ayrıca *Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir* sözünün kaynağı J. J. Rousseau'nun belirttiği bir kavramdır.⁷⁸ Sınıf arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'un ifadesine göre M. Kemal, askerî öğrenim zamanında *Fransız İhtilâl Beyannamesi*'ni gizlice okumuştur.⁷⁹ *Ruşen Eşref Ünaydın*, M. Kemal ile yapmış olduğu röportaj sırasında M. Kemal'in çalışma odasında Fransız edebiyatına ait şu eserleri görmüştür; *Balzac*'ın *Colonel Charbet*'i, *Maupassant*'ın *Boule De Suifi* ve *Lavedan*'ın *Servir*'i.⁸⁰ M. Kemal'in düşüncelerini gerçekleştirdiği *Türk Devrimi*'nin temellerinde yine bilgi ve birikim bakımından beslendiği Rasyonalizm ve Pozitivizm akımlarını en önemli temsilcilerinin eserlerinden öğrendi; Rasyonalist *Descartes*'in *Metot Üzerine Konuşmalar*'ı Atatürk'ün emri ile Türkçeye tercüme edildi. Rasyonalist Kant'ın "Kant ve Felsefe" adlı incelemesi yine aynı dönemde yayınlandı. Pozitivist *Auguste Comte*'dan da beslenen M. Kemal, bilim dışı ve fizik ötesi kavramlardan uzaklaştı. *Montesquieu*'nun *Kanunların Ruhu* adlı eserini okudu ve görüşlerini koşullara göre değil, hukuksal, demokratik, laik ve bilimsel bir düşünce mantığı içerisinde ortaya koydu. *Max W. Beer*'in *Sosyalizm ve Sosyal Mücadelelerin Gelen Tarihi* eserini de Türkçeye tercüme ettirdi ve okudu. *George Wells*'in *Tarihin Ana Hatları* adlı kitabına da ayrı bir önem atfetti. *Ernest Renan* ve *Eugene Pittard*'ın *Millet* kavramından da

faydalanarak ırk anlamında değil, dil ve kültüre bağlı bir ülkü; Atatürk Milliyetçiliği olan “Ne Mutlu Türküm diyen” sözünü üretti.⁸¹

Tevfik Fikret, *Târih-i Kadîm*, M. Kemal, bu kitap için *O dünyadaki gerçekleştirilmesi gerekli olan bütün ayaklanmaların ilham kaynağıdır.*⁸² Tevfik Fikret, *Târih-i Kadîm* adlı bu şiirinde din ile alay etmiş ve dine saldırmıştır.⁸³ Tevfik için ise Tevfik Fikret hakkında tartışan bir gruba, *Susunuz! Sizler Fikret’i konuşacak adamlar değilsiniz. O kimdir biliyor musunuz? Onu iyi tanıyanlar, onu gelecekte daha iyi tanıyacaklardır. Onlar, benim bugün yapmak istediğimi kavrayacak kimselerdir* dedi.⁸⁴ Tevfik, *Bir Lahzâ-i Teahhur* adlı şiirinde Ermeni bir suikastçiyi över. O Ermeni suikastçi, Sultan Abdülhamid Han’a suikast girişiminde bulundu ancak başaramadı.⁸⁵ *Ey şanlı avcı, dâmını beyhude kurmadın! Attın... Fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadin!*⁸⁶ M. Kemal, Tevfik’ten büyük derecede etkilendi. Tevfik, şiirinde *Bir şey ki akla, mantığa uyar; o, dindir* demiştir. M. Kemal de aynı manaya gelen *Hayatta en hakiki mürşit ilimdir* sözünü söylemiştir.⁸⁷ İngiliz Sevenler Cemiyeti’nin aktif üyesi ve İçtihat gazetesi kurucusu Abdullah Cevdet, M. Kemal’in eli ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanından on sene önce İçtihat gazetesinin 5557. sayısında Türkiye’nin Batılılaşma programını yayınlamış ve Kemalist devrimin uygulamalarını tanzim etmiştir.⁸⁸ Abdullah Cevdet, *Reinhart Dozy’nin Dozy’nin İslâm Tarihi* adlı kitabını tercüme etti.⁸⁹ Bu kitap İslâm Tarihi ve İslâm peygamberi hakkında hakaretler ve iftiralarla doludur.⁹⁰ Cevdet, bir başka münkir olan *Gustave Le Bon’un İlm-i Rûh-i İctimâî* isimli kitabını da tercüme

etti.⁹¹ Fransız yazar görüşlerinde çok çüretkârdır. Kitabının dördüncü başlığında; *Bir Allah'a inanmak gereksizdir en doğrusu onu hiç düşünmemektir*, Beşinci başlığında *Din safdillik üzerine kurulmuştur*, Dokuzuncu başlığında *Bütün dinlerin kökeni korku ve cahilliktir*, On birinci başlığında *Din ileri sürdüğü mucizeyle cahilleri kandırır. Allah'ın varlığı konusunda ikna edici olmak mümkün değildir*, Otuz beşinci başlığında *Dünya yaratılmamıştır. Madde kendi kendine hareket eder* demektedir⁹² Dr. René Verneu'un *İnsanlığın Başlangıçları* adlı eserin tercümesini bizzat M. Kemal kendisi yaptı. Abdullah Cevdet ise bu esere önsöz yazdı. Cevdet, önsözünde kitabın konusuna dair şöyle bir ifade de bulundu; *Muhakkak ki Allah'a inanmayan toplumumuz iyi bir hayat yaşayabilir. Hatta daha üstün bir hayat yaşayabilir.*⁹³ M. Kemal'in bir diğer beslendiği kaynak, Türkiye'deki Türk Milliyetçiliğinin lideri, ülkeye sosyoloji bilimini ve laikliği getiren Ziya Gökalp'tir.⁹⁴ Gökalp, M. Kemal'in partisinin fikir babasıdır. Mustafa Kemal Paşa, millî mücadeleyi başarının zirvesine ulaştıran *Müdafaa-i Hukuk* cemiyetini partiye dönüştürmeye karar verdi ve bu işi gerçekleştirme görevini de Ziya Gökalp'e verdi.⁹⁵ M. Kemal'in zihnindeki devrim hareketlerinin vücuda gelmesi, parti kurma fikrinin hayata geçmesine bağlıydı. Ziya Gökalp'i çağırarak onunla bu konuda uzun uzadıya konuştu. Daha sonra Gökalp, *Doğru Yol – Hakimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri* adlı bir risale yayınladı. Buradaki *Umdé*'den maksat her birinin ileride devletin ideolojisini ifade eden (partinin amblemindeki) oklardır. Gökalp, daha sonra parti konusunu

Hakimiyet-i Milliye ve *Yeni Gün* gazetelerinde anlatmaya başladı.⁹⁶

8. Anadolu'da Vatan Hareketleri ve Gelişimi

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilip ülkeyi Avrupa orduları işgal ettiği zaman M. Kemal, İstanbul'da idi. M. Kemal, Avrupa donanmasını püskürten Çanakkale Savaşı'nda şöhreti yayılmış ve Osmanlı kamuoyunda büyük yeri olan bir subaydı. O sırada Osmanlı orduları için Anadolu'daki kuvvetler ve valilerle resmî ilişkiler kurmak yetkisiyle 3. Ordu Müfettişliği'ne tayin edildi. 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a ulaştı. Millî kuvvetleri birleştirerek Türkiye'nin Millî Mücadelesi'ni başarıyla yönetti ve ülkenin programına göre yönetildiği Cumhuriyet Halk Partisi'nin lideri olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin başkanı oldu. Kendi düşünceleri olan Türkiye'nin devrimlerini yönetti. Türkiye'de çağdaş bir devlet meydana getirmek üzere ülkeyi Müslüman bir doğu memleketinden laik bir batı memleketine dönüştürdü.⁹⁷

9. Atatürk'ün Siyasî Fikrinin Gelişimi

Yönetim tarzının ve toplumun, değişerek Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti şekline dönüşmesi kesin olarak M. Kemal'in eli ile gerçekleşmiştir. Fakat bu değişim birdenbire olmuş değildir. M. Kemal, bu değişimin son halkasıdır. Bir Osmanlı münevveri olarak kendisine mahsus düşünceleri ve oluşturduğu bir kültürü vardı. Bunun sonucu olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu.⁹⁸ M. Kemal, şahsî kültürünün gereği olarak kurduğu yönetimin ideolojisi nedeni ile toplum da kaçınılmaz bir şekilde şu değişikliklere uğramıştır; 1) Yeni gelişmeleri izleyen millî hâkimiyete dayanan, yeni bir Türk Devleti kurmak.⁹⁹ 2) Halifelik'in

kaldırılması.¹⁰⁰ Halifeliğin kaldırılması hakkında 3 Mart 1974 tarihinde mecliste Çalışma Bakanı Seyyid Bey, “Bu eylem, şu ana kadar İslâm âleminde en önemli ve en büyük kültürdür” dedi.¹⁰¹ 3) Osmanlı saltanatının kaldırılması.¹⁰² 4) İslâm’a göre muamelenin kaldırılıp, onun yerine laikliğin getirilmesi.¹⁰³ 5) Osmanlı Devleti’nin maddî mirasının ve tarihinin yok sayılması.¹⁰⁴ 6) Toplumsal ve ferdî hayatta geçerli olan insanî ilişkilerin muamelelerin dahi dine göre olmaması.¹⁰⁵

10. Atatürk’ün Kurduğu Partinin Prensipleri ve Atatürk’ün Fikirlerinin Anayasa Üzerindeki Etkisi

M. Kemal’in 1923 yılında kurduğu Halk Partisi, Cumhurbaşkanı olan kendisinin, partinin de başkanı olmasıyla resmiyet kazandı. Halk Partisi 1930 tarihinden 1945 yılına kadar Türkiye’nin en kuvvetli tek partisi oldu. M. Kemal, partinin programını şu esaslar üzerine tanzim etti;

Cumhuriyet Halk Partisi halkın yönetimini ve halkın kendisini yönetme hakkını sağlama görevini üstlenmiştir. Halk Partisi, çağdaş bir devlet oluncaya kadar Türkiye’yi yükseltecek, kânunu mutlak yönetici kılacaktır.”¹⁰⁶ “Partinin programının en önemli esası, yeni Türkiye’nin sistemini tanımlayan altı ilkedir. Bunlar, 1937 yılında, asıl ve esas olarak anayasaya konulmuştur. Buna göre: Türkiye millî bir cumhuriyettir. Hükûmetin cumhuriyette birtakım projeleri ve yararlı işleri yapabilmesi için ekonomik müdahaleler yapma hakkı vardır. Cumhuriyet devrimci ve laik bir cumhuriyettir.”¹⁰⁷

1928 yılında anayasada önemli bir değişiklik yapıldı. Buna göre *Şer'î hükümlerin uygulanması ve Devletin dini İslâm'dır*. Cümleleri yürürlükten kaldırıldı. Daha sonra Cumhurbaşkanı, bakanlar kurulu üyeleri ve meclis üyelerinin yemin etme şekli değiştirildi. Daha önce *Vallahi...* şeklinde yapılan yemin, ...*şerefim üzerine* olarak değiştirildi. 1937 yılında anayasaya önemli bir değişiklik getirildi. Bu değişiklik Cumhuriyet Halk Partisi'nin esasları olan altı ilke gereğince yapıldı. Bu esaslar Türkiye'de yönetim sisteminin anayasal vasfı oldu. Yapılan bir diğer değişiklik gereğince dinî âyinleri yapma özgürlüğü yasaklandı. Yani yapılacak merâsimle ilgili olarak *dinî* kelimesi kaldırıldı. Bunların sonucu olarak Türk anayasasının hükümleri şu esasları ifade etti: 1) Türk devletinin şekli Cumhuriyettir. 2) Türk devleti, millîlik ve halkçılık üzerine kurulmuş bir cumhuriyettir. Devletin gerekli hallerde müdahale hakkı vardır. Devlet devrimci ve laikdir. Devletin, dili Türkçe ve başkenti Ankara'dır. 3) Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. 4) Türkiye Büyük Millet Meclisi milleti temsil eder.¹⁰⁸

Mustafa Kemal'in din karşısındaki tutumunu ortaya koyan Muhammed İzzet Derveze, 1943 yılında basılan Cumhuriyet Halk Partisi Programı'nda geçen şu ifadeleri nakletmiştir;

*Cumhuriyet Halk Partisi, millî Türk kültürünü ve millî dili yabancı dilin (Arapçanın) ve yabancı kültürün (İslâmîyet'in) etkisinden korumak, millî Türk varlığı için bugün ve yarın zaruri bir iş tir.*¹⁰⁹

Mustafa Kemal'in İslâm karşısındaki tutumunu ortaya koyan, fail-i meçhul bir suikast ile öldürülen meşhur Türk Kemalist Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor* adlı kitabında Mustafa Kemal'in silah arkadaşı Kazım Karabekir'in bir hatırasında, M.

Kemal'in Kur'an-ı Kerim'in tercüme ettirme isteği ve bu isteğinin nedeni konusunda M. Kemal'in şöyle dediğini ifade eder;

*Evet Karabekir, Arap oğlunun (Hz. Muhammed (s.a.v.)) yavelerini (saçma sapan sözlerini) Türk oğullarına öğretmek için Kur'ân'ı Türkçeye tercüme ettireceğim. Ve Böylece de okutacağım. Ta ki budalalık edip de aldanmakta devam etsinler...*¹¹⁰

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1938'de yayınladığı *On Beşinci Yıl* kitabının Laiklik başlığı altında bulunan şu ifadeler, Mustafa Kemal Atatürk'ün, partisinin ve kurmuş olduğu yeni devletin din karşısındaki tutumunu göstermektedir;

*Türkiye Cumhuriyeti, dinlerden ve dinlerin koyduğu naslardan değil, hayatın kendinden ve onun müsbet icap ve ihtiyaçlarından mülhem olarak işleyen bir devlet mekanizmasıdır. Devlet ve dünya işlerinde dinin hiçbir tesiri yoktur. İşte bu prensibe Laiklik derler.*¹¹¹

M. Kemal, kendisinin yazdığı *Nutuk* adlı kitabının laiklikle ilgili kısmın kenarına el yazısı ile şu ifadeleri not almıştır; *Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî bir dini yoktur. Devlet işleri ile ilgili olarak tüm kanunlar ve düzenlemeler, ilmin ve çağdaş medeniyetin garanti ettiği esaslara uygun olarak dünyevî ihtiyaçlara cevap verecek şekilde kanunlaştırılmıştır.*¹¹²

Sonuç

Sivil münevverler, seçkin nüfuz sahibi kişiler yoluyla devletin etkin kısımlarında siyasî devrim yaptılar. Doğal olarak yüksek otorite merkezinde de devrim yapıldı. Bu merkezin ilki devleti yöneten kişiydi. Sivil münevverler, asker münevverleri ikna etti. Bu girişimler sadece yönetim araçlarını değiştirmek için değil, bizzat

yönetimi değiştirmek için yapıldı. Bu değişim, sivil ve asker münevverlerin inandığı şekilde yapıldı. Bu değişim toplumun tüm sivil ve askerî organlarının değişimi şeklinde oldu. Böylece Osmanlı münevverleri, eski bir toplumun yıkıntısı üzerine yeni bir toplum ortaya çıkarmış oldu. Osmanlı münevveri, yönetim aracını sonra da yönetimi daha sonra da toplumu değiştirdi. Böylece yeni bir toplum meydana geldi. Bahsi geçen değişim, kurallarda ve büyük halk topluluklarında değil, ancak devlet organları düzeyindedir. Bu organları yönlendiren münevverdir. Seçkin kişi ve ona uyanlardır. Bu durumun delilleri tarihte mevcuttur.¹¹³

Toplumu oluşturan kalabalık, çoğunlukla devlet organlarını otoritesinde tutan seçkinlere tâbî olur. Bu tâbî oluş ya korkudan ya bir bekleyişten ya umursamazlıktan ya da yeni bir düşüncedendir. Bir zamanlar Osmanlı Devleti vardı ve sona erdi. Osmanlı Devleti bir İslâm devleti idi. İslâm kültürü devletin ve bireyin hayatının tüm alanlarını kapsamıştı. Bu durum, bireyin bu devlette tatmin içerisinde olmasının sonucu idi. Münevver de Müslümandı. Daha sonra hayatın akışı içerisinde kültürünün köklerini kaybetti ve dinin sadece merasimleri ve şekil tarzındaki yaşayışına eğilim gösterdi. Özellikle dünya çapındaki ekonomik ve toplumsal değişimlerle beraber dermansız kalan kültür, yeni değişiklikler karşısında kendisini savunamaz hale düşüp duraklama ve bekleme durumunda kaldı. Kültürü ideoloji durumunda olmayan münevver, dışarıdan gelen kültürü, gözü kamaşmış halde karşıladı ve ithal edilen kültürü benimsedi. İthal edilen bu kültüre değer verdi ve öz kültürünü terk ederek bu yeni ithal kültüre sarıldı. Yeni Osmanlı seçkinleri böyle oluştu ve toplumdaki rolü, Türkiye’de *Jön Türkler*, *İttihat ve*

Terakki gibi yeni isimlerle devam etti. Yeni oluşumun doğurduğu bu münevver, Sultan Abdülaziz'i bir devrimle tahttan uzaklaştırıp yerine Sultan V. Murad'ı getirdikten sonra devletin işlerini idare etme gücüne erişti. Sonra Sultan V. Murad'ı değiştirerek Sultan II. Abdülhamid'i tayin etti. Sonra o'nu da tahttan indirerek Sultan V. Mehmed Reşad'ı tayin etti. V. Mehmed Reşad vefat edince yerine daha önceki gibi Sultan ve Halife olarak Mehmed Vahdeddîn geçti. Sonra Osmanlı münevveri, Sultan ve İslâm Halifesi Mehmed Vahdeddîn'i de tahttan indirerek Saltanatın yerine Cumhuriyeti getirdi. Bununla birlikte devletin İslâm olan dini yerine laikliği getirdi. Toplumu yeni bir kültüre teşvik edip ülkenin asıl kültürünü, dışarıdan gelen bir kültüre; doğu kültüründen uzaklaşıp batı kültürüne giren bu duruma dönüştürdü. Batı kültürünü benimseyen bu münevver, altı yüz yirmi iki sene boyunca var olan Osmanlı Devleti'ni Türkiye Devleti'ne, geniş bir alanı sınırlı bir alana, doğu toplumu olan Türk toplumunu batı toplumuna, devletin kurumlarını İslâmî doğu kurumlarından, bünyesinde din bulunmayan batı kurumlarına dönüştürdü. Osmanlı münevveri, mutlaka vatanını yenileştirme ve kendi öz bünyesinde bir yenilik yapma durumunda idi. Osmanlı münevverine bunu gerçekleştirmek için vatanını huzursuz etmesi, onların fikirleriyle vatanını ıslah etmek için inanç ve kültür olarak başkalarına sığınması doğru bir davranış olmadı.

Kaynakça

Abdurrahman, Vedûde. Vadu'd Düveli'l-İslâmiyyeti Fi'n Nizâmi'd-Düveliyyi Fî A'kâbi Sukûti'l-Hilâfeti'l-Osmâniyye,

1942-1991. Fî Nâdiyeti Mustafa, Meşrû'u'l-Alâkâti'd-Düveliyyeti Fi'l-İslâm, Kahire: Ma'hedu'l-Âlemiyyi Li'l-Fikri'l-İslâmî, 1996.

Aksun, Ziya Nur. Osmanlı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982.

Akşin, Sina. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.

Aras, Veli. Avnî Fatih Sultan Mehmed. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977.

Armstrong, Harold Courtenay. Zi'bü'l Eğbar. Kahire: Dâru'l-Hilâl, t.y.

Atatürk Araştırma Merkezi. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Ankara: Divan Yayıncılık, 2006.

Atatürk, Mustafa Kemal. Nutuk. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.

Atsız, Hüseyin Nihal. Türk Tarihinde Meseleler. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1977.

Aydemir, Şevket Süreyya. Tek Adam. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.

Babinger, Franz. Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri. Çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992.

Banarlı, Nihat Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Baydar, Mustafa. Atatürk ve Devrimlerimiz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1973.

Bayrak, Mehmet. Ölümünün 58. Yılında Tevfik Fikret. İstanbul: Tel Yayınları, 1973.

Cebesoy, Ali Fuat. Sınıf Arkadaşım Atatürk. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 1997.

Cem, İsmail. Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi. İstanbul: Cem Yayınları, 1997.

Çavdar, Tevfik. İttihat ve Terakki. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Derveze, Muhammed İzzet. Türkiyâ’l-Hadîse. Beyrut: Matbaatü’l-Keşşâf, 1946.

Derviş, Hüda. “Alâkatu Türkiye Bi’l-Yehûdî ve İsrail ve Eseruhâ Alâ’l-Bilâdi’l-Arabiyye (1648-1999)”, Doktora Tezi, Zegazîk Üniversitesi, 2000.

Doğan, Mehmet. Kemalizm. Konya: Esra Yayınları, 1994.

Düzdağ, Ertuğrul. Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.

Ergin, Osman Nuri. Türk Maarif Tarihi. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ernest, Ramzor. Türkiyâ’l-Fetât ve Sevretü 1908. Çev. Salih Ahmed el-Ali, Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hayat, 1960.

Eryılmaz, Bilal. Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi. İstanbul: Alternatif Üniversite, 1992.

Eygi, Mehmet Şevket. Yahudi Türkler. İstanbul: ZVİ Geyik Yayınları, 2000.

- Fikret, Tevfik. Rübâb-ı Şikeste, İstanbul: Tanin Matbaası, 1909.
- Gerger, Mehmet Emin. Tanzimattan Avrupa Topluluğuna Türkiye. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989.
- Gökalp, Ziya. Yeni Türkiye'nin Hedefleri. İstanbul: Gökalp Yayınları, 1974.
- Göze, Ergun. Profesörler Geçiyor. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- Granda, Cemal. Atatürk'ün Uşağı İdim. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Gümüšoğlu, Hasan. Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.
- Hanioğlu, Şükrü. Doktora Abdullah Cevdet ve Dönemi. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Harb, Muhammed. el-Musakkafûn ve's-Sulta, Turkiya Nemûzecen. Kahire: Dâru'l-Beşir, 2017.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. (Yöntem ve Takdim) Osmanlı Devleti Tarih ve Medeniyet. Çev. Salih Sa'dâvî, İstanbul: İslâm Tarih Kültür ve Sanat Merkezi, 1999.
- İnan, Afet. Medeni Bilgiler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Karatekin, Enver. Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi. İstanbul: Sinan Yayınları, 1973.
- Kurdakul, Şükran. Şairler ve Yazarlar Sözlüğü. Ankara: Bilgi Yayınları, 1973.
- Le Bon, Gustave. İlm-i Rûh-i İctimâî. İstanbul: Amedi Matbaası, 1924.

Manteran, Robert. Târihu'd-Devleti'l-Osmaniyye. Çev. Beşîr Sibâî. Kahire: Dâru'l-Fıkr, 1993.

Mumcu, Uğur. Kazım Karabekir Anlatıyor. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990.

Necatigil, Behçet. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İstanbul: Varlık Yayınları, 1978.

Perinçek, Doğu. Din ve Allah. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994.

Sarıkaya, Yaşar. Medreseler ve Modernleşme. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Taş, Sait. “Atatürk’ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar”, Süleyman Demirel Üniversitesi SDÜ Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi, 2/2 (2010): 72–84.

Turan, Şerafettin. Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Tüfekçi, Gürbüz. Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. “Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı 1938”. Erişim 30 Ocak 2023. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553>.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Azmi Özcan. 46 cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 2007.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Emel Aşa. 46 cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 1995.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Şerafettin Turan. 46 cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 2020.

Ülken, Hilmi Ziya. Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. Konya: Selçuk Yayınları, 1966.

Ünaydın, Ruşen Eşref. Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal’le Mülakat. İstanbul: Varlık Yayınları, 1954.

Ünver, Süheyl. Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1946.

Vakkasoğlu, Vehbi. Tarih Aynasında Ziya Gökalp. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1980.

Verneu, Rene. İnsanlığın Başlangıçları. Çev. Mustafa Kemal Atatürk. İstanbul: Reklam Matbaası, t.y.

Yargıcı, Atilla. Kemalizm’in Fikir Kaynakları. İstanbul: İttihat Yayıncılık, 1993.

Yılmaz, Ömer Faruk. Belgelerle Sultan İkinci Abdülhamid Han. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1999.

¹ Muhammed Harb, el-Musakkafü’n ve’s-Sulta, Turkiya Nemûzecen. Kahire: Dâru’l-Beşir, 2017, s.8-9. Bir örnek ile ifade edilirse, Marks’ın ve Engels’in yazdıklarına inanan kişi, düşünce bakımından Marksist’tir ve yönetim sistemi için bir tehlike oluşturmaz. Fakat bu Marksist, düşünce çerçevesinin dışına çıkarak düşüncesini eyleme dönüştürerek düzeni değiştirme girişiminde bulunursa bu kişi, Marksist Leninist’tir ve bu münevver, devletin sistemi için tehlike ifade eder. Allah’ın kitabına ve peygamberinin sünnetine inanan ve İslâm’ın farz kıldığı görevleri yerine getiren kişi de Müslüman’dır. Bu kişi, dini ve geleneği ne olursa olsun diğer insanlarla iyi geçinir. Bu Müslüman rejimi değiştirme çağrısında bulunan bir cemaate, bir partiye veya bir oluşuma katılırsa, artık devletin rejimi için tehlike oluşturur. Bu durumdaki kişiye

“İslâmcı” denilir. 20. Yy’ın sonlarından itibaren böyle bir münevvere “terörist” denilmeye başlanmıştır.

² Ekmeleddin İhsanoğlu, (Yöntem ve Takdim) Osmanlı Devleti Tarih ve Medeniyet. Çev. Salih Sa’dâvî, İstanbul: İslâm Tarih Kültür ve Sanat Merkezi, 1999, c.2 s.469-471.

³ Vedûde Abdurrahman, Vadu’d Düveli’l-İslâmiyyeti Fi’n Nizâmi’d-Düveliyyi Fî A’kâbi Sukûti’l-Hilâfeti’l-Osmâniyye, 1942-1991. Fî Nâdiyeti Mustafa, Meşrûu’l-Alâkâti’d-Düveliyyeti Fi’l-İslâm, Kahire: Ma’hedu’l-Âlemiyyi Li’l-Fikri’l-İslâmî, 1996, c.12, s.89.

⁴ Harb, a.g.e. s.8-9.

⁵ Robert Manteran, Târihu’d-Devleti’l-Osmâniyye. Çev. Beşîr Sibâî. Kahire: Dâru’l-Fikr, 1993, c.2 s.466.

⁶ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Şerafettin Turan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 2020, “Mustafa Kemal Atatürk” maddesi.

⁷ Aynı örnek, Rusya’da çarlık rejiminin Sovyet rejimine, Küba’da faşist bir rejimin Marksist bir rejime, İran’da şah ailesinin rejiminden Şia mezhebine dayalı bir din devleti rejimine dönüşmesi için de verilebilir.

⁸ İhsanoğlu, a.g.e. c.2 s.33; Harb, a.g.e. s.16-17.

⁹ Harb, a.g.e. s.16-17.

¹⁰ İhsanoğlu, a.g.e. c.2 s.33.

¹¹ Harb, a.g.e. s.17. Osmanlı münevverini oluşturmanın temeli ise şudur; ilim tahsil eden talebeler şu ilim alanlarında bilgi ve birikim edinmek durumundadır; Arapça sarf – nahv, mantık, hadis, tefsir, araştırma tekniği, va’z (hitabet), edebiyat, kelim, hikmet (felsefe), fıkıh, ferâiz (mîras taksim hukuku), akaid, usul-u fıkıh (metodoloji), matematik, geometri, cebir, astronomi, fizik ve kimya. Bkz. İhsanoğlu, a.g.e. c.2 s.33.

¹² İhsanoğlu, a.g.e. c.2 s.469-471.

¹³ Sarf-nahiv, edebiyat ve aruz bilgisini içeren araştırma metodu, hadis, fıkıh, tefsir ve almış olduğu bu derslerin yanı sıra Kur’an-ı Kerim’i ezberlemiştir.

Veli Aras, Avnî Fatih Sultan Mehmed. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977, c.1 s.230-231.

¹⁴ Süheyl Ünver, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1946, s.159.

¹⁵ Aras, a.g.e. c.1 s.230-231.

¹⁶ Abdurrahman, a.g.e. c.12 s.89.

¹⁷ Harb, a.g.e. s.19-20.

¹⁸ İsmail Cem, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi. İstanbul: Cem Yayınları, 1997, s.103-108.

¹⁹ Cem, a.g.e. s.161-164.

²⁰ Cem, a.g.e. s.239-241.

²¹ Cem, a.g.e. s.257.

²² Manteran, a.g.e. c.2 s.462; Ziya Nur Aksun, Osmanlı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982, c.3 s.193-194.

²³ Aksun, a.g.e. c.3 s.247.

²⁴ Mahiyeti itibari ile Gülhâne Hatt-ı Hümayunu 1789’da Paris’te ilan edilen 17 maddelik İnsan Hakları Beyannâmesi’nin yarım asır sonra yapılmış eksik bir taklidi ve kaba bir taslağı idi. Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi. İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s.411.

²⁵ Bu durum 1854-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı sırasında Osmanlı-Fransız-İngiliz iş birliğinin bir neticesi idi. Aksun, a.g.e. c.3 s.356-357.

²⁶ Behçet Necatigil, Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İstanbul: Varlık Yayınları, 1978, s.21; Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, c.2 s.1069.

²⁷ Manteran, a.g.e. c. 2 s.465; Franz Babinger, Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri. Çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992, s.403-404.

²⁸ İslâm kültürüne ait akımın ve asil Osmanlılık akımının âlimleri vardı ve bu akımlar milletin çeşitli kesimlerinden güçlü bir şekilde cevap bulmuştu. Fakat bunların yönetimdeki Batı kültürünü benimsemiş seçkin Osmanlı münevverleri karşısında bir etkisi olamadı. Harb, a.g.e. s.32-33.

²⁹ Şinâsi, 1849-1855 yılları arasında altı sene devamlı olarak Fransa'da kaldı. Fransız kültürününün fanatik bir taraftarı idi. Mehmet Emin Gerger, Tanzimattan Avrupa Topluluğuna Türkiye. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989, s.138.

³⁰ Bu ziyaretler yoluyla Sultan bilmeden de olsa terazinin Avrupa ve Batı kefesini kendilerinin kökü ve kültürü kefesine tercih eden münevver tabakasının etkisinin artmasına katkıda bulundu. Manteran, a.g.e. c.2 s.466.

³¹ Ergin, a.g.e. s.425; Yaşar Sarıkaya, Medreseler ve Modernleşme. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s.68.

³² Saint Jozef okulunda Müslüman öğrencilerin sayısı, 1890'da %15 iken bu oran 1911'de %56, 1926'da %51, 1931'de %64, 1939'da %76'ya çıktı. Ergin, a.g.e. s.777. 1897 senesinde Osmanlı tebaası gayr-i müslimlerin idaresinde eğitimin çeşitli kademelerinde 6-7 bin arası okulun bulunduğu ve bu okullarda yarım milyona yakın talebenin eğitim aldığı tahmin edilmektedir. Bkz. Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi. İstanbul: Alternatif Üniversite, 1992, s.81.

³³ Hasan Gümüšoğlu, Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012, s.60.

³⁴ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Emel Aşa. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 1995, "Fatma Aliye Hanım" maddesi.

³⁵ Ergin, a.g.e. s.458, 668.

³⁶ Harb, a.g.e. s.35.

³⁷ Hüda Derviş, "Alâkatu Türkiye Bi'l-Yehûdî ve İsrail ve Eseruhâ Alâ'l-Bilâdî'l-Arabiyye (1648-1999)", Doktora Tezi, Zegazîk Üniversitesi, 2000, s.433-434.

³⁸ Onlar, işi din düşmanlığına kadar vardırıdılar. Servet-i Fünûn Edebiyat Dergisi 27 Mart 1891 yılından 26 Mayıs 1944 yılına kadar tam 54 sene 2464 sayı yayımladı. Bu dergi ile birlikte Avrupa edebiyatından etkilenen Türk edebiyatı başladı. Bu kuşaktaki yazarlar; Nâbizade Nazım, Ahmet Râsim, Mahmut Sâdık, İsmâil Safâ ve Recâizade Ekrem'dir. Daha sonra gerçekçi sosyalist kuşak yazarlardan Sâit Fâik, Abidin Dino, Samim Kocagöz ve Câhit İrgat yazı kadrosunda bulundu. Ardından eskiyi bırakıp yeniye yönelen Fâruk

Nâfiz, Yusuf Ziya ve Orhan Seyfi dergide yazdı. Manteran, a.g.e. c. 2 s. 466–467; Şükran Kurdakul, Şairler ve Yazarlar Sözlüğü. Ankara: Bilgi Yayınları, 1973, s.448–450.

³⁹ Tevfik Çavdar, İttihat ve Terakki. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s.12.

⁴⁰ Aksun, a.g.e. c.4 s.5.

⁴¹ Aksun, a.g.e. c.4 s.115.

⁴² Manteran, a.g.e. c.2 s.146.

⁴³ Harb, a.g.e. s.38.

⁴⁴ Manteran, a.g.e. c.2 s.148; Aksun, a.g.e. s.159, 183.

⁴⁵ Manteran, a.g.e. c.2 s.168–169.

⁴⁶ Manteran, a.g.e. c.2 s. 150–151; Aksun, a.g.e. c.4 s.241–242.

⁴⁷ Aksun, a.g.e. c.4 s.241–242.

⁴⁸ Manteran, a.g.e. c.2 s.152.

⁴⁹ Aksun, a.g.e. c.4 s.325.

⁵⁰ Manteran, a.g.e. c.2 s.155; Aksun, a.g.e. c.4 s.323–324.

⁵¹ Manteran, a.g.e. c.2 s.168.

⁵² Ramzor Ernest, Türkiyâ'l-Fetât ve Sevretü 1908. Çev. Salih Ahmed el-Ali, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hayat, 1960, s.58; Manteran, a.g.e. c.2 s.227–230.

⁵³ Ernest, a.g.e. s.58; Manteran, a.g.e. c.2 s.227–230.

⁵⁴ Babası da Batı'yı ve hususen İngilizleri seven birisi idi. Hatta kendisine İngiliz Ali Bey denilmekteydi. Masonlar, Jön Türkleri fikirleri ile kuşatmışlardı fakat Ahmet Rıza Bey, mason olmamakla beraber Batı kültürüne sahip biri idi. Ernest, a.g.e. s.55.

⁵⁵ Ernest, a.g.e. s.101–102; Manteran, a.g.e. c.2 s.237–239.

⁵⁶ Ernest, a.g.e. s.150.

⁵⁷ Ernest, a.g.e. s.150; Manteran, a.g.e. c.2 s.253.

⁵⁸ Meclis teklifi kabul ettikten sonra meşhur Osmanlı münevveri ve müfessiri Elmalılı Hamdi Yazır, hal fetvasını yazdı. Fetva Emîni Hacı Nûri Efendi ise fetvanın içerdiği sebeplerin doğru olmadığını ve dinin siyâsî bir alet olarak kullanılmasının mümkün olmadığını gerekçesi ile fetvayı imzalamadı. Fakat

o'nun yerine Mustafa Asım Efendi imza attı. Şeyhü'l-İslâm Mehmed Ziya Efendi, imzalanan fetvayı kabul etti. Ömer Faruk Yılmaz, Belgelerle Sultan İkinci Abdülhamid Han. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1999, s. 185-187.

⁵⁹ Harb, a.g.e. s.45.

⁶⁰ Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s.278; Ertuğrul Düzdağ, Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, s. 21-27, 36-50; Mehmet Şevket Eygi, Yahudi Türkler. İstanbul: ZVİ Geyik Yayınları, 2000, s.25-26. Bu durum laik düşüncenin bir erken öngörüsü addedilebilir. Helphand'ın yönettiği Osmanlı Sosyalist İşçiler Birliği, Yahudi unsurların kontrolü altındaydı. Bu Sosyal İşçiler Birliği, Osmanlı parlamentosuna seçilmiş bir milletvekili gönderebilirdi. Fakat Osmanlı Sosyalist Partisi, ancak 1910 yılında kurulabilmişti. Nüfuz sahibi değildi. Fakat nüfuz sahibi olmak isteyen münevverlerin partisi idi. Manteran, a.g.e. c.2 s.259; Akşin, a.g.e. s.278.

⁶¹ Bu yöneticilere ek olarak da Dr. Nazım, Dr. Baha Şakir, Mehmed Ziya Gökalp, Kara Kemal, Hüseyin Cahit, Yahudi Mehmed Cavit ve Yahudi Emmanuel Karasu gibi sivil münevverler vardı. Fakat bu üçlü yönetici ekip, parti içerisinde ve parlamentoda kendilerine karşı herhangi bir muhalefet olmaksızın otoritelerini kurdular. Manteran, a.g.e. c.2 s.302.

⁶² Harb, a.g.e. s.45-46.

⁶³ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Azmi Özcan. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, 2007, "Osmanlılık" maddesi; Harb, a.g.e. s.46.

⁶⁴ Harb, a.g.e. s.47.

⁶⁵ Enver Karatekin, Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi. İstanbul: Sinan Yayınları, 1973, s. 45-47.

⁶⁶ Harb, a.g.e. s.47.

⁶⁷ Karatekin, a.g.e. s.84.

⁶⁸ Karatekin, a.g.e. s.50; Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. Konya: Selçuk Yayınları, 1966, s.333.

⁶⁹ Yakın Turancılık: Türkmen Birliğini veya Oğuz Birliği'ni oluşturmayı hedefleyen bir anlayıştır. Bu anlayışa göre Osmanlı Türkleri, akraba Türklerle kültürde ve dilde birleşecekti. Bunlar; İran, Azerbaycan ve Kafkas Türkleri idi. Harb, a.g.e. s.48. Uzak Turancılık: Yabancı yönetim altında yaşayan tüm Türk unsurlarını kapsayan bir anlayıştır. Hedefi, Kırgız, Tatar, Özbek ve Yakut'ları tek bir sancak altında "Turan İmparatorluğu"nu kurmaktı. İttihatçılar, Turancılık fikrine büyük önem verdiler. Hayal dünyalarında yakın ve uzak Turancılık anlayışını bir araya getiren bir Türk İmparatorluğu oyunu oynadılar. Turancılık düşüncesi için Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na soktular. Turancılık fikrini yaymak için "Türk Derneği" ve "Türk Ocakları" kurdular. "Türk Yurdu" dergisini çıkarttılar. Turancılık hareketinin başını çeken isimler şunlardı; Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet, Yusuf Akçura, Ömer Seyfettin, Moiz Kohen (Tekinalp) ve Mehmet Emin Yurdakul. Karatekin, a.g.e. s.51; Hüseyin Nihal Atsız, Türk Tarihinde Meseleler. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1977, s.48-49.

⁷⁰ Rüştiye'nin ders müfredatı; birinci sene, Sarf, Farsça dil bilgisi, İslâm dini, Türkçe imla, güzel yazı ve resim. İkinci sene, Osmanlıca nahiv, matematik, coğrafya, Farsça, Türkçe imla, Fransızca, hat ve resim. Üçüncü sene, Mantık, Arapça dil bilgisi, Matematik, Geometri, Coğrafya, Osmanlıca dil bilgisi, Fransızca, Türkçe imla, güzel yazı ve resim. Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1976, c.1 s.51; Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "Mustafa Kemal Atatürk" maddesi.

⁷¹ Harold Courtenay Armstrong, Zi'bül Eğbar. Kahire: Dâru'l-Hilâl, t.y., s.29. Dönemin İngiltere askerî ateşesi Armstrong, M. Kemal'i seven ve beraber vakit geçirdiği biriydi. M. Kemal'in gençlik yıllarında Fethi Okyar'ın delaleti ile Masonluğa girdiğini ve M. Kemal'in bunu itiraf etmesine rağmen, Masonluğa devam etmediğini söylemiştir. Bu mesele ile ilgili M. Kemal'in uşağının hatıralarına bkz. Cemal Granda, Atatürk'ün Uşağı İdim. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973, s.293-294.

⁷² Harb, a.g.e. s.65. Fakat bütün İslâm âlimleri M. Kemal'e karşı çıkmadı. Büyük İslâm davetçisi Said Nursî, halife olan sultanın bulunduğu İstanbul'u

terk etti, M. Kemal ile buluştu, görüştü ve başında M. Kemal'in bulunduğu Milli Harekete katıldı. Bkz. Harb, a.g.e. s.86.

⁷³ Rene Verneu, İnsanlığın Başlangıçları. Çev. Mustafa Kemal Atatürk. İstanbul: Reklam Matbaası, t.y., s.10.

⁷⁴ Bu kitabı Abdullah Cevdet tercüme etti ve eseri, M. Kemal'e şu sözlerle ithaf etti; "En büyük acizden en büyük iktidara". 1929 yılında Atatürk'ün onayı ile Millî Eğitim Bakanlığı bastı. Basım ve yayımını İçtihad kütüphanesinin sorumlu müdürü Dr. Abdil Hüsnü gerçekleştirdi. Kitapta şöyle bir cümle geçiyordu; "Bizim mabudumuz, erdemdir" M. Kemal, bu kitapta beğendiği kısımların altını çizdi. Hoşuna giden yerlerden biri de bu cümle idi. Ayrıca bu kitap gelen talepler üzerine ülkenin birçok bölgesine okutulması için gönderildi. Doğu Perinçek, Din ve Allah. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994, s.62.

⁷⁵ Ziya Gökalp, Yeni Türkiye'nin Hedefleri. İstanbul: Gökalp Yayınları, 1974.; Atilla Yargıcı, Kemalizm'in Fikir Kaynakları. İstanbul: İttihat Yayıncılık, 1993, s.14, 53.

⁷⁶ Harb, a.g.e. s.65-66.

⁷⁷ Atatürk Araştırma Merkezi. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Ankara: Divan Yayıncılık, 2006, s.120-124.

⁷⁸ Sait Taş, "Atatürk'ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar", Süleyman Demirel Üniversitesi SDÜ Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi, 2/2 (2010) s.79.

⁷⁹ Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 1997, s.47.

⁸⁰ Ruşen Eşref Ünaydın, Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal'le Mülakat. İstanbul: Varlık Yayınları, 1954, s.17.

⁸¹ Taş, a.g.e. s.77-80.

⁸² Yargıcı, a.g.e. s.14.

⁸³ Târih-i Kadîm'in eleştirisi için bkz. Mehmet Bayrak, Ölümünün 58. Yılında Tevfik Fikret. İstanbul: Tel Yayınları, 1973, s.94,105.

⁸⁴ Yargıcı, a.g.e. s.15.

⁸⁵ Harb, a.g.e. s.56.

⁸⁶ Tefvik Fikret, Rübâb-ı Şikeste, İstanbul: Tanin Matbaası, 1909, s.305-307.

⁸⁷ Bayrak, a.g.e. s.103; Yargıcı, a.g.e. s.105.

⁸⁸ Yargıcı, a.g.e. s.107-108.

⁸⁹ Şükrü Hanioglu, Doktora Abdullah Cevdet ve Dönemi. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, s.326, 418.

⁹⁰ Harb, a.g.e. s.61.

⁹¹ Gustave Le Bon, İlm-i Rûh-i İctimâî. İstanbul: Amedi Matbaası, 1924. Yukarıda da ifade edildiği gibi Jean Meslier'in "Akl-ı Selim" kitabını Abdullah Cevdet tercüme etti. M. Kemal, bu kitabı okudu ve önemli gördüğü yerleri işaretledi. İşaretlenen yerlerden birisi de "Tarih bize öğretir ki, bütün dinler, milletlerinin cehaletlerinin yardımıyla, utanmaksızın tanrısallık tarafından gönderildiklerini söyleyen adamlar tarafından tesis edilmiştir" Harb, a.g.e. s.62.

⁹² Yargıcı, a.g.e. s.58.

⁹³ Verneu, a.g.e. s.10. M. Kemal, İslâmî kaynaklardan da okumalar yapmıştır onlardan birine örnek olarak Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin "Allah'ı İnkâr Mümkün mü?" adlı kitabıdır. Kitabı okuduktan sonra "...Bu incelmelerde bilim ve tekniğe dayananlar kabul edilebilir...Dindar düşünürler, kuramları, bilimleri, teknikleri ve felsefeyi şeriatın sözlerine yorumlamak için evirip çevirmeye çaba göstermişler" demiştir. Şerafettin Turan, Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s.12.

⁹⁴ Gökalp'in akıl hocaları: Alfred Fouilleé, Tared, Bergson, Durkheim, Kant, Lupen, Alexender İsrail, Moiz Kohen ve "Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan, Ecdadımızın müşterek menşei Turan, Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kuran?" diyen Hüseyinzâde Ali Bey'dir. Vehbi Vakkasoğlu, Tarih Aynasında Ziya Gökalp. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1980, s.16, 70, 89-90, 96, 101.

⁹⁵ Vakkasoğlu, a.g.e. s.71; Ergun Göze, Profesörler Geçiyor. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975, s.177.

⁹⁶ Vakkasoğlu'na göre Gökalp, bu makaleleri, M. Kemal'in emri ile yazdı. Vakkasoğlu, a.g.e. s.71-72. Bunların yanı sıra Atatürk, daha birçok kitaptan ve

düşünürden beslendi. Gürbüz Tüfekçi, bu kitapların ve düşünürlerin birçoğunu, “Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar” adlı kitabında, M. Kemal’in özel işaretleri, uyarıları ve düştüğü notları ile derledi. Bkz. Gürbüz Tüfekçi, Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.

⁹⁷ Harb, a.g.e. s.66; Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, “Mustafa Kemal Atatürk” maddesi.

⁹⁸ Harb, a.g.e. s.66.

⁹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s.11.

¹⁰⁰ Atatürk, a.g.e. s.405, 507, 510, 609, 611.

¹⁰¹ Mustafa Baydar, Atatürk ve Devrimlerimiz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1973, s. 171, 188.

¹⁰² Atatürk, a.g.e. s.405, 494, 495.

¹⁰³ Atatürk, a.g.e. s.508, 510, 514.

¹⁰⁴ Atatürk, a.g.e. s.10, 504.

¹⁰⁵ Atatürk, a.g.e. s.508.

¹⁰⁶ Muhammed İzzet Derveze, Türkiyâ’l-Hadîse. Beyrut: Matbaatü’l-Keşşâf, 1946, s.163.

¹⁰⁷ 1921 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi anayasa olarak yirmi dört madde, bir de bunlardan bağımsız bir madde kabul edip kararlaştırdı. Kararlaştırılan yirmi dört madde, Millet Meclisi’nin ve hükûmetinin varlığı ile ortaya çıkan yeni Türkiye’nin rejiminin esaslarını içermektedir. Bağımsız maddenin metni ise şu hükmü içermektedir: “Osmanlı dönemindeki anayasada, bu anayasa metnine aykırı bulunmayan hususlar, geçerli olmaya devam eder.” 1923 yılında cumhuriyetin ilan edilmesiyle ek maddelerden bazıları değiştirildi. Saltanatın hilafetten ayırarak, saltanatın kaldırılıp hilafetin geçerliliğinin bırakılması, anayasa değişikliği ile değil, alınan bir kararla gerçekleşti. Derveze, a.g.e. s.200.

¹⁰⁸ Derveze, a.g.e. s.201-202.

¹⁰⁹ Derveze, a.g.e. s.175.

¹¹⁰ Uğur Mumcu, Kazım Karabekir Anlatıyor. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990, s.92.

¹¹¹ *Cumhuriyet Halk Partisi Programı bu prensibi şöyle ifade eder: Parti bütün kanunların, nizamların ve usullerin yapılmasında ve tatbikinde en son ilim ve teknik esasları ile asrın ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din, bir vicdan işi olduğundan parti dini dünya ve devlet işleri ile politikadan ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar. Filhakika Cumhuriyetin şer'i mahkemeleri kaldırarak ve medeni kanunu koyarak adli birliği, medreseleri ilga ederek tefrisat birliği yapması: cemiyetin yerleştirici ve yaşatıcı şartları arasından dinin tesirini kaldırması demektir. Böylece âme haklarının en mühimlerinden biri olan vicdan hürriyeti, Laiklik sayesinde en geniş ve ideal bir şekilde temin edilmiştir. Bir cemiyetin üstünlüğü ve medeniliği için birinci şart olan vicdan hürriyeti, her ferdi manevi hususlarda kendi idrak ve imanına bırakarak ferdi inanışla devletin ve cemiyetin umumi yürüyüşünü destekleyici bütün bağları koparıp atmıştır. Milli ve içtimai hayatta ferdin, dinsiz, şu veya bu itikat sistemine mensup oluşu: milli ve içtimai vazifesi bakımından ne bir kusur ne de bir fazilet sayılmaz. Türkiye'de dinin dünya işlerinden ayrı tutulduğu, Laikliğin ilan olduğu andan itibaren hiç kimse, hiçbir ibadete icbar edilemez ve hiç kimse, vicdanının ilhamı ile kabul ettiği ibadetten men olunamaz. Bu geniş ve yüksek anlayışın hududu içinde köhne, yıpratıcı ve en yüksek içtimai heyetleri bile sükût ettirici tekke, tarikat gibi irticai zihniyet mümessillerinin girmesine tabiatı ile imkân yoktur. Nitekim ana yaşamızda bu esas kesin bir ifade ve hüküm ile tespit edilmiştir. Metnin devamı için bkz. "Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı 1938". s.12-13. Erişim 30 Ocak 2023, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553>.*

¹¹² Afet İnan, Medeni Bilgiler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s.56. Afet İnan'ın kitabının konularını M. Kemal, dikte etmiştir. Bkz. Harb, a.g.e. s.88. Mehmet Doğan, "Nutuk" için şu ifadede bulunmuştur; "Nutuk, Atatürk'ün çeşitli durumlarını savunmadan ibarettir. Nutuk, zamanımıza uygun ideolojik sonuçlar elde etmek için uygun bir metin değildir. Belki nutku Atatürk'ün

dönemindeki 400'den fazla tarihi kişiye yönelttiği bir “itham” saymak mümkündür. Bu ithamlardan büyük bir kısmı olumsuzdur. İtham edilenlerden hiç birisine kendisini savunma fırsatı verilmemiştir.” Bkz. Mehmet Doğan, Kemalizm. Konya: Esra Yayınları, 1994, s.36-37. Bununla birlikte “Nutuk” M. Kemal'i anlamak için önemli bir belgedir. Bkz. Harb, a.g.e. s.87.

¹¹³ Bir örnek olarak Rus İmparatorluğu; Rus münevveri 1917 Rus ihtilâlinde, yönetimin başını, yönetimi ve yönetimin organlarını değiştirme gücünü ortaya koydu. Bu münevver elde ettiği zaferden sonra 1917'den 1991'e kadar tam 74 yıl, yeni kavramlarını yerleştirdi. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Sovyet toplumunun büyük çoğunluğu, sosyalist münevverin toplum üzerinde otorite kurmadan önceki döneme dönüş yaptı. Toplum, komünist yönetimin resmen ortadan kaldırmış olduğu dine, kendi isteği ile geri döndü. Sovyet Devleti, dinî hayatın yaşanıp yaşanmadığını, toplum üzerindeki gücü ve otoritesiyle katı bir şekilde kontrol ediyordu.